

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Pád komunismu a přechod k demokracii – komparace
Československa a Polska**

Vít Fiala

Plzeň 2014

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Studijní program Politologie

Studijní obor Politologie

Bakalářská práce

**Pád komunismu a přechod k demokracii – komparace
Československa a Polska**

Vít Fiala

Vedoucí práce:

PhDr. Vladimír Naxera

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2014

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2014 .....

Velmi rád bych poděkoval vedoucímu práce PhDr. Vladimíru Naxerovi, za jeho odbornou pomoc, čas, cenné rady a připomínky při zpracovávání bakalářské práce.

Obsah

1	Úvod.....	7
2	Teoretická východiska přechodů k demokracii	11
2.1	Vymezení nedemokratického režimu	11
2.1.1	Totalitní režim.....	11
2.1.2	Autoritářský režim	13
2.1.3	Posttotalitní režim.....	14
2.2	Typologie přechodů dle Samuela Huntingtona	16
2.3	Typologie přechodů dle Karlové a Schmittera.....	19
3	Pád komunismu a přechod k demokracii v Československu	25
3.1	Košický vládní program a kořeny komunistického vlivu	25
3.2	Poúnorová vláda KSČ a 50. léta.....	27
3.3	Pražské jaro, okupace a normalizace.....	28
3.4	Československo za normalizace	29
3.5	Opozice	30
3.6	Vnitřní situace.....	33
3.7	Opozice v letech 1987–1989 a její aktivity	34
3.8	Situace v KSČ.....	36
3.9	Mezinárodní situace.....	37
3.10	17. listopad 1989, Sametová revoluce a přechod k demokracii.....	38
3.11	Jednání a nová vláda	40
3.12	Havel prezidentem a svobodné volby	41
3.13	Přijetí ústavy.....	42
4	Pád komunismu a přechod k demokracii v Polsku	44
4.1	Nástup komunismu	44
4.2	První etapa kvazitotalitního režimu	46

4.3	Druhá etapa posttotalitního Polska	47
4.4	Období byrokraticko-stranického autoritarismu a vznik opozice	49
4.5	Čtvrtá etapa vojenského a byrokratického autoritarismu	51
4.6	Přechod k demokracii	53
4.7	Kulaté stoly	54
4.8	Parlamentní volby 1989	55
4.9	Prezidentské volby a přijetí Ústavy	57
5	Komparace	59
6	Závěr	62
7	Seznam použité literatury a pramenů	64
8	Resumé	69

1 Úvod

Tato bakalářská práce pojednává o pádu komunismu a přechodu k demokracii. Jedná se o komparaci dvou vybraných zemí, a to Československé socialistické republiky a Polské lidové republiky (dále jen Československa a Polska). Téma pádu komunismu a přechodu k demokracii je dle mého názoru ve středoevropských státech stále aktuální a na významnosti ani s odstupem času neztrácí. Zejména pak, když značná část společnosti v dobrém vzpomíná na dobu komunistického režimu a k problémům současné demokracie se staví výrazně skepticky a volební výsledky v těchto státech reflektují skepsi občanů.

Z historického hlediska dvacátého století byl pro obě země důležitý rok 1989, respektive konec 80. let a počátek 90. let, jež představovala období významných změn. V tomto období došlo k rozpadu východního bloku, který v rámci bipolárního rozdělení světa zahrnoval evropské satelitní státy SSSR. Československo a Polsko přestaly být součástí socialistického tábora a vlivem předchozích událostí započaly svou další historickou etapu, nesoucí se ve znamení přechodu k demokracii a nastolení demokratického zřízení.

Zájem plynoucí ze změny režimů v konkrétních zemích upoutával a stále upoutává pozornost řady odborníků historických věd, ale také vědců z oboru politických věd. Politologové se zabývají zejména teoriemi přechodů a tento podobor je nazýván tranzitologie. Tranzitologie se ze začátku zabývala přechody od demokracie k nedemokracii, ale později se vlivem hroucení nedemokratických režimů začala zabývat i procesem obráceným, to jest přechodem od nedemokracie k demokracii. Proto se bude teoretická část mé práce zabývat jednotlivými typy přechodů k demokracii. Dále se také bude zabývat povahou nedemokratických režimů, protože určení povahy nedemokratického režimu je důležité pro následný přechod k demokracii.

Československo na přelomu 80. a 90. let vcházelo do přechodu k demokracii jako posttotalitní režim, kde vládnoucí elita měla jen zdánlivý monopol nad životem občanů státu. Pomyslná nepsaná smlouva mezi režimem a

občany v Československu – relativní pohodlí za neangažovanost – byla dodržována do té doby, dokud byl režim schopen dodržovat svou část smlouvy. Zhruba od poloviny 80. let měla však neschopnost režimu zajišťovat relativní blahobyt za následek nespokojenost obyvatelstva. Polsko je zase charakteristické průběhem procesu přechodu k demokracii, kde se některé z podmínek pro uskutečnění změny a pádu režimu utvářely již v průběhu několika let před rokem 1989. Přechod v Polsku lze označit za takový typ přechodu, kde má na změnách velký podíl opozice ve formě silného sociálního hnutí, ekonomická labilita země a změna orientace zahraniční politiky SSSR. Hlavním znakem bylo v Polsku vyjednávání mezi opozicí a představiteli nedemokratického režimu, kde převahu měla opozice (Ženíšek 2006: 123).

Cílem mé bakalářské práce je zjistit pomocí komparace pádu komunismu a přechodu k demokracii v Československu a Polsku, jaké byly společné průvodní jevy obou přechodů k demokracii. A také odhalení odlišných znaků obou přechodů. Dále bude mým cílem přiřadit oba přechody k jednotlivým typům přechodů k demokracii v rámci typologie přechodů k demokracii.

Pro psaní mé bakalářské práce jsem si zvolil metodu komparativní případové studie. Budu používat synchronní komparaci. Komparační kritéria pro mou práci jsou následující: kdy přechod k demokracii započal, kdo byli iniciátoři přechodu, jak vypadala tehdejší vládnoucí elita, jak se k přechodu k demokracii vládnoucí elita postavila, jak rychle byla přijata demokratická ústava, jak se lišila opozice, co se stalo s iniciátory přechodu k demokracii, kdy můžeme považovat proces přechodu k demokracii za ukončený a jak rychle se demokracie konsolidovala. Konsolidovanou demokracii lze poznat podle následujících definicí. „Demokracii v určitém státě lze označit za konsolidovanou, pokud není permanentně narušována integrita státu a pokud neexistuje permanentní tlak ze strany významných aktérů na zavedení nedemokratického režimu, dále pak pokud většina veřejnosti vnímá demokracii jako nejlepší z možných způsobů vládnutí a konečně pokud jsou konflikty řešeny v rámci demokratických pravidel.“ (Ženíšek 2006: 83.) Demokracii lze označit za konsolidovanou v tom okamžiku, kdy se demokracie stává tzv. jedinou hrou v rámci politického

systemu a většina konfliktů je řešena v rámci demokratických institucí (Ženíšek 2006: 83).

Práci rozdělím do pěti částí, které spolu budou tematicky souviset. První část mé práce bude teoretická. Tato část práce bude obsahovat vymezení nedemokratického režimu. Toto vymezení bude zahrnovat znaky a charakteristiky totalitního a posttotalitního režimu. Dále se budu v této části zabývat teorií přechodů k demokracii a typologií přechodů. Za tímto účelem využiji primárně typologii přechodů vytvořenou autory Terry Lynn Karlovou a Philippem Schmitterem z počátku 90. let. Dále využiji typologii přechodů k demokracii podle Samuela Huntingtona, který se soustředí na vztahy mezi jednotlivými aktéry.

Ve druhé části práce se budu zabývat první případovou studií. Bude se jednat o Československo. V této části práce bude prvním krokem stručné objasnění vzniku komunistického režimu v Československu. Dále se budu věnovat kapitolám o postupném úpadku komunistického režimu a jevům, které tento úpadek doprovázely. To bude zahrnovat tvorbu opozice, klíčové aktéry a uskupení. Důležité budou i kapitoly zabývající se mezinárodními okolnostmi, což například zahrnuje situaci ve vedení klíčových pozic ÚV KSSS, ekonomickou a technologickou situaci Sovětského svazu a praktikování mezinárodní politiky světovými velmocemi. Důležité budou i vnitrostátní okolnosti, což například v Československu znamená pomyslný konec smlouvy mezi režimem a občany. Následující finální část se bude zabývat samotným přechodem k demokracii a ustavením demokratických prvků v politickém systému, jako jsou například svobodné volby, novelizace a přijetí ústavy, obsazení role prezidenta, sestavení vlád a konečná konsolidace demokracie.

Ve třetí části práce se bude jednat prakticky o totéž jako ve druhé části s tím, že druhá případová studie bude orientována na Polsko. První kapitoly se budou věnovat vzniku komunistického režimu v Polsku. Další kapitoly úpadku a pádu komunistického režimu a jeho průvodním jevům. A ve finální části se budu zabývat přechodem k demokracii a ustavením demokratických prvků.

Čtvrtá část bude komparační. Tato komparační část se bude zabývat srovnáním uvedených komparačních kritérií a jejich vyhodnocením. Půjde o srovnání prvků, které se v obou procesech lišily, a prvků, které si byly podobné.

V poslední páté závěrečné části zhodnotím výsledky komparace. Půjde o shrnutí a vyhodnocení poznatků a závěrů, ke kterým jsem v práci došel. Především o srovnání a vysvětlení společných a odlišných průvodních jevů v rámci přechodu k demokracii obou států. Zároveň zde zodpovím i výzkumnou otázku a zařadím jednotlivý typ přechodu k demokracii v rámci dané země do typologie přechodů.

K napsání bakalářské práce budu využívat převážně knižních zdrojů, zabývajících se historií Československa a Polska, od českých i od zahraničních autorů. Dále budu využívat knihy zabývající se politickými systémy a přechody k demokracii. Využívat budu i články z odborných historických a politologických časopisů. Pomyslným vodítkem, jak se zorientovat v teoretické části a smysluplně vysvětlit teorii přechodů k demokracii, budou primární zdroje jako například odborný článek Karlové a Schmittera *Modes of transition in Latin America, Southern and Eastern Europe* a kniha *Třetí vlna* od Samuela Huntingtona.

2 Teoretická východiska přechodů k demokracii

Tato část práce obsahuje vymezení jednotlivých typů nedemokratických režimů a jejich klasifikaci. Toto vymezení je důležité pro následné určení povahy nedemokratických režimů v dalších částech práce. Po vymezení jednotlivých nedemokratických režimů následuje část s typologií přechodů k demokracii dle S. Huntingtona a typologií přechodů k demokracii T. Karlové a P. Schmittera.

2.1 Vymezení nedemokratického režimu

Jednotlivé politické režimy lze rozdělit na demokratické režimy a nedemokratické režimy. Takovéto rozlišení je však velmi obecné a nedostačující. Už z toho důvodu, že na světě nalezneme celou řadu zemí, ve kterých je praktikována taková forma vládnutí, kterou nelze s určitostí jednoznačně přiřadit k jedné kategorii, ale nachází se někde mezi oběma kategoriemi. Na jedné straně mohou stát státy s dlouholetou demokratickou tradicí a na straně druhé stojí státy, jejichž demokracie má řadu nedostatků. To samé platí i pro řadu nedemokratických režimů, kde na jedné straně sice všechny režimy dohromady tvoří jednu množinu forem vládnutí s nedemokratickými prvky, na druhou stranu se však při bližším zkoumání od sebe liší (Ženíšek 2006: 26–27). Právě pro toto rozlišení, co je nedemokratický režim a jakých může nabývat forem, jsem použil vymezení dvou hlavních podob nedemokratických režimů. Je to totalitarismus a autoritarismus. Tato typologie bude nadále doplněna o vymezení totalitního a posttotalitního režimu dle J. J. Linze.

2.1.1 Totalitní režim

Jako politologický koncept je totalitarismus spojován s hodnocením nacismu a bolševismu (Říchová 2006: 225). Rozvinul se tedy až na základě reflexe historické zkušenosti 20. století. Výrazný pokus teoreticky vymezit pojem totalitarismus provedl v polovině padesátých let americký vědec Carl Joachim Friedrich. Při definici podstatných charakteristických bodů pro totalitní systém vycházel z analýzy nacistického a komunistického režimu. Později k Friedrichovým původním pěti bodům doplnil šestý bod americký politolog Zbigniew Brzezinski. Hlavními rysy totalitního systému dle těchto autorů jsou: oficiální ideologie, která je přijímaná a akceptovaná všemi členy společnosti; jediná masová politická strana většinou s jediným vůdcem v čele, která je navíc

hierarchicky organizována a státní byrokracii je buď nadřizena, nebo je s ní výrazně propojena; absolutní monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci (armády) – tato kontrola je prováděna buď přímo politickou stranou, nebo jí kontrolovanou byrokracií; úplná kontrola prostředků masové komunikace prostřednictvím stejných mechanismů, jakými probíhá kontrola ozbrojených složek; systém fyzické a psychologické kontroly společnosti prostřednictvím policie, jež používá teroristické postupy; centrální řízení a kontrola ekonomiky. Tato kritéria zůstala v zásadě zachována i přes pozdější snahy o jejich revizi (Ženíšek: 2006: 29–30; Říchová 2006: 228–229; Friedrich, Brzezinski 1965: 21).

Giovanni Sartori prosazuje bytostnou spjatost fenoménu s moderní dobou. Jako základní znaky totalitarismu uvádí: totální rozšíření a pronikání moci do státu; neologizaci politiky v podobě politického náboženství majícího své kořeny ve Francouzské revoluci; politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitické oblasti člověka. Sartori odmítá začlenění hlediska centrální řízené ekonomiky a podobných charakteristik jako jednoho z hlavních rysů totalitního systému, ale souhlasí s jejich využitím jako indikátorů toho, kam až totalitarismus sahá. Sartori neklade podstatný důraz na uplatňování teroru na rozdíl od Hannah Arendtové, která pojímá teror jakožto klíčovou charakteristiku totalitarismu (Sartori 1993: 204; Balík 2007: 262).

Juan Linz shledává politický systém totalitní, pokud platí tyto tři následující charakteristiky. Za prvé existuje monistické, ale nikoliv monolitické centrum moci, a jakýkoliv existující pluralismus institucí nebo skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto centra, je jím z velké části zprostředkováván a je převážně politickým výtvozem spíše než důsledek dynamiky předešlého společenského uspořádání. Za druhé existuje exkluzivní, autonomní a více či méně intelektuálně propracovaná ideologie, se kterou se vládnoucí skupina nebo vůdce identifikuje a kterou používá jako základ pro provádění politiky nebo pro manipulaci obyvatel. Ideologie překračuje konkrétní program či hranice legitimní politické akce, aby interpretovala sociální realitu a smysl a cíl dějin. Třetí charakteristikou je občanská participace a aktivní mobilizace za účelem plnění politických a kolektivních sociálních úkolů, která je povzbuzována, požadována, odměňována a usměrňována prostřednictvím jedné strany a mnoha monopolními

sekundárními skupinami. Pasivní poslušnost a apatie, ústup do role nemyslicího subjektu, což je charakteristické pro mnoho autoritativních režimů, je vládci považováno za nežádoucí. Navíc mimo tyto charakteristiky Linz nechápe teror jako nezbytný znak totalitního režimu podobně jako Sartori (Linz 2000: 70; Balík 2007: 263).

2.1.2 Autoritářský režim

Juan Linz charakterizuje autoritářské režimy jako politické systémy s limitovaným, neodpovědným politickým pluralismem, bez propracované a vůdčí ideologie, zato s typickou mentalitou. Dále jsou to systémy bez extenzivní a intenzivní politické mobilizace (kromě některých etap jejich vývoje) a systémy, ve kterých vůdce nebo příležitostně i malá skupina vykonává moc uvnitř formálně špatně definovaných, ale docela dobře předvídatelných hranic (Linz 2000: 159).

Dále Linz rozlišuje sedm hlavních typů autoritářských režimů. Prvním typem je byrokraticko-vojenský autoritářský režim, pro který je charakteristické zvláště to, že moc je vykonávána vojenskými úředníky a byrokraty. Charakteristickým rysem je vyloučení ostatních skupin z podílu na politické činnosti. Představitelé režimu se neopírají o žádnou ideologii a často řídí stát bez existence politických stran. Někdy je za účelem podpory režimu vytvořena jediná, vládou řízená politická strana. Druhým typem je organicko-etatistický autoritářský režim. Tento režim se od předešlého typu liší jinou strukturou organizace. V tomto typu režimu je příznačná kontrola participace občanské společnosti skrze tzv. „organickou strukturu“. Ta se projevuje například ve formě různých korporací, které nahrazují politický pluralismus. Třetím typem je mobilizační autoritářský režim v postdemokratických společnostech. Tento typ autoritářského režimu se snaží o politickou mobilizaci společnosti. Typickým znakem vzniku tohoto režimu je deziluze většiny obyvatel či neschopnost systémů s demokratickou zkušeností reagovat na sociální či jinou změnu ve společnosti. Čtvrtým typem je mobilizační autoritářský režim ve společnostech, jež nově nabyly nezávislost. Vzniká po neúspěchu zavedení demokracie nebo v důsledku neschopnosti zavést demokracii jako produkt boje za nezávislost. Charakteristickým rysem je pak kult vůdce. Pátým typem je rasová a etnická

demokracie. Tento typ autoritářského režimu je založen na nadvládě jednoho etnika či rasy nad druhou skupinou obyvatel a vyloučením druhé skupiny z politického procesu. Rozlišujícím kritériem mezi vládnoucími a vyřazenými je rasa či příslušnost k určitému etniku. Šestým typem je defektní a předtotalitní autoritářský režim. V těchto režimech se jedná o neúplné zavedení totality a nedostatečné naplnění některého z aspektů totalitarismu. Posledním sedmým typem je posttotalitní autoritářský režim. Pro tento typ režimu je typický opačný směr než u předešlého typu. Tento typ režimu je typický pro Sovětský svaz a země východní Evropy po smrti Stalina, kdy tyto státy prošly procesem destalinizace a vládnoucí elita rezignovala na zachování totalitarismu (Ženíšek 2006: 33–34; Linz 2000: 184–245).

2.1.3 Posttotalitní režim

Kvůli velké vzdálenosti posttotalitních režimů od totalitních a autoritářských režimů učinil Juan Linz ve spolupráci s Alfredem Stepanem z posttotalitního režimu samostatnou kategorii, kterou vymezuje na základě čtyř kritérií. Prvním kritériem je pluralismus. V totalitních režimech nenacházíme žádný politický, ekonomický nebo sociální pluralismus a zdroje pluralismu z dřívější doby jsou vykořeněné nebo systematicky potlačované. V autoritářských režimech je pluralismus omezený. V posttotalitních režimech nacházíme určitý omezený ekonomický, sociální a institucionální pluralismus. V souvislosti s posttotalitním režimem mluvíme i o vzniku takzvaných „paralelních kultur“ nebo „druhých kultur“. Důkazem je například samizdatová literatura. V oblasti politiky vládnoucí strana a režim žádný pluralismus nedovolí. Dalším kritériem je vedení (vůdcovství). Vůdci v posttotalitním režimu mají tendenci být více byrokratičtí a technokratičtí, spíše než charismatičtí. Jsou vybírání z řadových členů, kteří rozvíjeli svou kariéru ve stranických organizacích nebo státní byrokracii a technokratickém aparátu státu. Dalším kritériem je ideologie. Vedoucí ideologie v posttotalitním režimu stále oficiálně existuje, ale společnosti a samotným vůdcům je lhostejná. Posledním čtvrtým kritériem je mobilizace. Většina autoritativních režimů nerozvíjela instituce, organizace a struktury, které měly za cíl mobilizovat společnost. Měly sice krátká období intenzivní mobilizace, ale tato mobilizace byla méně intenzivní než

v totalitních a posttotalitních režimech. V posttotalitním režimu stále nacházíme mnoho institucí a organizací, které stále dominují společenskému životu. Členství v těchto strukturách je pro občany však pouze povinností a slouží pouze k tomu, aby si zde zaměstnanci vybudovali kariéru. Namísto mobilizace společnosti dochází k pravému opaku a lidé jsou často znuženi a soustředí se na svůj soukromý život (Linz, Stepan 1996: 42–50).

Je zcela jisté, že podoba a povaha nedemokratických režimů se odrazí na podobě následného přechodu k demokracii a její konsolidaci. Lze říci, že totalitní režimy nejčastěji vznikaly po druhé světové válce v zemích střední a východní Evropy jako satelitní státy Sovětského svazu. Tyto státy pak naplňovaly výše uvedená kritéria totalitarismu. Pojem totalitarismu můžeme tedy v druhé polovině 20. stol. vztáhnout a propojit s komunismem a satelitními státy Sovětského svazu. S postupným trváním těchto režimů ve středoevropských a východoevropských státech, zejména ve spojitosti s osmašedesátým rokem a invazí do Československa a následným vývojem v sedmdesátých a osmdesátých letech, lze konstatovat, že tyto režimy zčásti změnilý svůj charakter, a lze je považovat za posttotalitní. Nasvědčuje tomu i vývoj rodícího se nebo posilujícího disentu. Tyto státy pak v roce 1989 proces demokratizace a přechodu k demokracii uskutečňovaly podobným specifickým způsobem (Dvořáková, Kunc 1994: 36–44).

Naproti tomu autoritářské režimy jsou typické pro země Latinské Ameriky, Afriky a Asie. Právě tyto země nejčastěji naplňují výše uvedené znaky autoritářství a jsou spojovány s typickými fenomény osobností, metod řešení konfliktů a politických režimů. Přechod k demokracii se pak tedy také svým průběhem liší od skupiny států totalitních (posttotalitních) a podobný je mezi státy, ve kterých je režim označen za autoritářský. K potvrzení tohoto předpokladu pak poslouží následné typologie přechodů k demokracii. Je také důležité zmínit, že odstraňovaný režim také do značné míry ovlivnil stav a stupeň vyspělosti občanské společnosti, její autonomii a schopnost hledat vlastní reprezentanty pro hájení dílčích zájmů. Pro samotnou transformaci systému je důležité i to, zda v předchozím režimu existovala alespoň částečně nezávislá sféra politiky. Důležité pro další vývoj konsolidace demokracie je také to, zda má

nově vznikající demokracie možnost navázat na nějakou demokratickou tradici z dob před nastolením nedemokratického režimu (Dvořáková, Kunc 1994: 45–52).

2.2 Typologie přechodů dle Samuela Huntingtona

Dalším významným autorem, který se zabývá problematikou přechodů k demokracii, je i Samuel Huntington. Ve svém díle nabízí svou vlastní analýzu a typologii přechodů k demokracii. Huntington se zabývá teorií demokratizačních vln a protivln. Termínem demokratizační vlna se označuje skupina přechodů od nedemokratických vládních režimů k režimům demokratickým, k nimž dochází v nějakém ohraničeném časovém období a je jich podstatně více než přechodů, které se odehrají opačným směrem v stejném časovém období. Součástí takové vlny obvykle bývá i liberalizace nebo částečná demokratizace takových politických systémů, které se prozatím demokratickými nestanou. V moderní historii došlo prozatím ke třem různým demokratizačním vlnám. Po prvních dvou demokratizačních vlnách následovaly protivlny, v jejichž průběhu se některé státy, které předtím přešly k demokracii, vrátily zpět k nedemokratickým systémům vlády. Huntington se pokouší vymezit data jednotlivých demokratizačních vln a protivln. První, dlouhá demokratizační vlna proběhla v období let 1828–1926. První protivlna proběhla v letech 1922–1942. Dále druhá, krátká demokratizační vlna proběhla v letech 1943–1962 a druhá protivlna v letech 1958–1975. Třetí demokratizační vlna se započala v roce 1974 (Huntington 2008:24).

Pro tuto práci je nejdůležitější období třetí demokratizační vlny, protože přechod k demokracii v Československu a Polsku dle Huntingtona spadá pod třetí demokratizační vlnu. Třetí demokratizační vlna dle Huntingtona začala v roce 1974 po svržení diktátorského režimu v Portugalsku. Do patnácti let pak byly nahrazeny autoritářské režimy demokratickými režimy ve třicítce zemí Evropy, Asie a Latinské Ameriky. V mnoha dalších pak došlo k zásadní liberalizaci autoritářských režimů a v jiných získala hnutí usilující o demokracii na síle a legitimitě. Koncem osmdesátých let pohltila demokratizační vlna komunistický svět. Mezi prvními státy, které zahájily přechod k systému více politických stran, bylo Maďarsko v roce 1988. V roce 1989 se pak konaly volby

v Sovětském svazu do všesvazové Rady lidových poslanců, které skončily porážkou několika vysoce postavených představitelů komunistické strany. Na počátku devadesátých let se systémy více politických stran rozvíjely i v pobaltských zemích a Komunistická strana Sovětského svazu rezignovala na svou ústavně zakotvenou vedoucí úlohu. Po parlamentních volbách v Polsku roku 1989 nastoupila nekomunistická vláda a o rok později se stal nekomunistickým prezidentem Lech Walesa. V posledních měsících roku 1989 se zhroutily komunistické režimy ve východním Německu, v Československu a v Rumunsku a ve všech třech zemích se konaly následující rok svobodné volby (Huntington 2008: 29–34).

V procesu přechodu k demokracii v rámci třetí vlny sehrálo svou roli velké množství různých aktérů a skupin bojujících o moc, bojujících za demokracii, proti demokracii a bojujících i za jiné cíle. Z hlediska postoje k demokratizaci lze dle Huntingtona rozlišovat mezi hlavními aktéry. V rámci vládních koalic se jedná o stoupence starých pořádků, liberální reformátory a demokratické reformátory. V opozici pak rozlišujeme umírněné demokraty a revoluční extrémisty (Huntington 2008: 122).

Podle Samuela Huntingtona existují v demokratizačním procesu tři základní a určující vztahy. Jsou to vztahy mezi vládou a opozicí, vztahy mezi reformátory a stoupenci starých pořádků ve vládních koalicích a vztahy mezi umírněnými demokraty a revolučními extrémisty v rámci opozice. Ve všech přechodech k demokracii sehrály tyto tři základní vztahy nějakou roli (Huntington 1991–1992: 590).

Na základě těchto kritérií sestavil Samuel Huntington typologii, kde rozlišuje tři typy přechodů k demokracii¹. Prvním typem přechodu k demokracii je transformace (transformation). V tomto typu procesu se do čela demokratizačního procesu postaví dosavadní držitelé moci v autoritářském režimu a stanou se těmi, kdo sehraje klíčovou roli při zrušení tohoto režimu a

---

¹ V českém vydání Huntingtonova díla Třetí vlna se anglické termíny transformation, replacement a transreplacement překládají jako přerody, výměny a přeměny. V této práci však užívám používanější český překlad těchto termínů, jak jej například používá autor Marek Ženíšek v díle Přechody k demokracii v teorii a praxi. Jedná se o následující český překlad těchto termínů: transformace, nahrazení a sjednaný přechod.

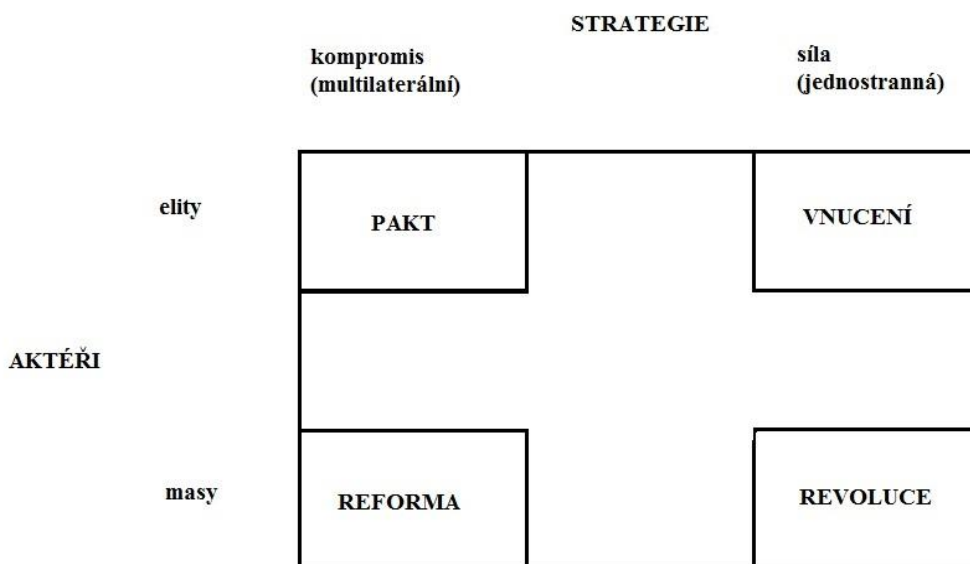
jeho změně v demokratický systém. Hranice mezi transformací a sjednaným přechodem bývá často nezřetelná a některé případy mohou být právem zařazeny do více kategorií. Transformace vyžaduje, aby vláda byla silnější než opozice. V důsledku toho docházelo k transformacím obvykle v pevně ustavených vojenských režimech, kde vlády kontrolovaly klíčové donucovací prostředky a neváhaly je nasadit proti opozici, anebo v autoritářských režimech, které dosáhly jistých hospodářských úspěchů (Huntington 2008: 125; Huntington 1991–1992: 590).

Druhým typem přechodu je nahrazení (replacement). Reformátoři uvnitř režimu jsou slabí nebo vůbec neexistují. Nejsilnějším elementem ve vládě jsou stoupcí starých pořádků, kteří jakékoli změně režimu nekompromisně odporují. Demokratizace bývá tedy výsledkem toho, jak opozice postupně získává na síle na úkor vlády, která postupně oslabuje do té míry, dokud se sama nezhroutí nebo není svržena. Bývalé opoziční skupiny se dostanou k moci. Často však tyto skupiny začnou mezi sebou zápolit o to, jakou povahu má mít nově ustavený režim. Nahrazení tak procházejí třemi fázemi. První je zápas o to, aby autoritářský režim padl. Druhá fáze je pád režimu a třetí fáze je zápolení, k němuž dochází poté, co režim padne. Většina demokratizací v rámci třetí vlny zahrnovala určitou míru spolupráce těch, kteří byli u moci (Huntington 2008: 140; Huntington 1991–1992: 602).

Třetím typem přechodu je sjednaný přechod (transreplacement). U sjednaného přechodu dochází k demokratizaci společným postupem vlády a opozice. Uvnitř vlády vznikne takový poměr stoupců starých pořádků a reformátorů, že vláda jako celek začíná být ochotná vyjednávat o změně režimu, ale sama však není schopna chopit se iniciativy a začít s procesem demokratizace sama. K jednání o změně režimu formou formálních či neformálních rozhovorů je třeba ji dotlačit. Zároveň musí v opozici převládat umírnění demokraté nad antidemokratickými radikály, ale zároveň nesmí být tak silní, aby dokázali vládu svrhnout. Jen v takovém případě si budou cenit výhod vyjednávání (Huntington 2008: 149; Huntington 1991–1992: 608).

2.3 Typologie přechodů dle Karlové a Schmittera

Podle studie Karlové a Schmittera jsou přechody k demokracii způsobeny určitými aktéry, kteří si volí jednotlivé strategie, které vedou ke změně od jednoho druhu režimu k jinému. Aktéři mohou být v možnosti volby strategie omezeni sociálními, ekonomickými a politickými strukturami. Interakce strategií mohou často vést k výsledkům, které si nikdo původně nepřál. Autoři se domnívají, že právě aktéři a strategie určují základní prostor, ve kterém se přechody odehrávají, a kombinace aktérů a strategií také definuje typ přechodu (Karl, Schmitter 1991: 274).

Zdroj: Karl - Schmitter 1991: 275. Po překladu a úpravě autorem

V tomto schématu je na horizontální ose y znázorněna strategie přechodů, která se může pohybovat od jednostranného použití násilí až po mnohostrannou ochotu ke kompromisu. Zóna, která se nachází mezi těmito krajními polohami, bývá zaplněna měnícími se a protikladnými tendencemi, v nichž se mohou uplatňovat hrozby, fyzické zastrašování, násilí a nátlak stejně jako akty podpůrné mobilizace. Na vertikální ose x se odvíjejí případy, v nichž podnět ke změně vyšel zdola, od aktérů, kteří byli v podřízeném postavení nebo vyloučeni z pozic sociálního, ekonomického a politického pořádku starého režimu, až k případům, v nichž elity, které zaujímaly vedoucí postavení v dominantních institucích uvnitř autoritářského režimu nebo se alespoň těšily výrazné sociální prestiži a

ekonomické moci, hrají klíčovou roli v pohybu systému směrem k nějaké formě demokracie. Musí se vzít v úvahu, že se nejedná o vylučující se dichotomii a že zbývá prostor pro smíšené a přechodné kategorie, v nichž mohou elity a ne-elity soutěžit o směřování přechodu. Toto je také oblast, do které mohou významně a přímo zasahovat vnější aktéři. Často proto, že porazili předešlý autoritářský režim v mezinárodním konfliktu (Karl, Schmitter 1991: 274–275; Dvořáková, Kunc 1994: 64).

Z vyznačených čtyř extrémních poloh ve schématu vznikají čtyři ideální typy přechodů od jednoho typu režimu k jinému. Prvním typem je pakt. Elity se mezi sebou dohodnou na mnohostranném kompromisu. Základním rysem paktu je zvolení kompromisu (strategie) elitou (aktér) nedemokratického režimu. Pakty se nejčastěji projevují v podobě čtyř typů dohod. Jde o vojensko/civilní pakt, dohodu mezi politiky o tom, jaká budou pravidla hry například při prvních svobodných volbách (výběr volebního systému), dále se jedná o socioekonomickou dohodu, kam spadají pravidla týkající se například možných budoucích restitucí, nebo jednání mezi vlastníky a odborovými svazy. Často se také vyskytují náboženské a etnické dohody, které řeší náboženské či etnické štěpení ve společnosti. Druhým typem přechodu je vnucení, kdy elity jednostranně a efektivně využívají sílu k prosazení změny režimu i přes odpor dosavadních privilegovaných skupin a části mocenské základny režimu. Dle Karlové a Schmittera se jedná o nejhladší způsob přechodu k demokracii. Ale často bývá výsledkem tzv. zamrzlý demokratizační proces, demokracie jsou slabé a nemají příliš dlouhého trvání. Důvodem je neexistence vyjednávacího prostoru, vše se odehrává v rámci stávajících politických institucí, jejichž samotná transformace a následná možnost řešení zásadních otázek skrze ně je velmi obtížná. Třetím typem je reforma, kdy dochází k mobilizaci mas zdola, jež si vynutí kompromisní východisko bez toho, aby se uchýlily k násilí. Prvotními hybateli jsou tedy masy a ne elita odstraňovaného režimu. Strategie je stejná jako u paktu, ale rozdíl je v aktérech. Karlová a Schmitter se domnívají, že reforma patří k méně úspěšným přechodům k demokracii. Reformní vlády jsou podle nich většinou velmi slabé a jsou snadno odstranitelné zejména ozbrojenými silami. Čtvrtým typem je revoluce, která probíhá, když povstanou ozbrojené masy a

vojensky svrhnou předchozí autoritářský režim. Podle Karlové a Schmittera se jedná o případ, kdy nemůže dojít k nastolení funkční demokracie. Mezi těmito čtyřmi ideálními typy se nachází velké množství situací, v nichž se mísí identita jednotlivých aktérů i výběr strategií. Například násilí může být zmírněno kompromisem dříve, než stačí převládnout, a stát se určujícím rysem. Také masy mohou být výrazně aktivizovány, ale zůstávají stále pod kontrolou bývalých elit (Karl, Schmitter 1991: 274–281; Ženíšek 2006: 74–75; Dvořáková, Kunc 1994: 64–65).

Dle Karlové a Schmittera revolucí v nejnovějším období stále ubývá. Z revolucí se snad nyní objevuje jen Nikaragua v roce 1979 a Rumunsko v roce 1989. Latinská Amerika byla bohatá na způsoby odstraňování starých režimů, ale málokdy se podařilo vytvořit nějaký typ stabilní demokracie. Jižní Evropa naopak zůstává v horní polovině tabulky a poukazuje na dominantní roli, kterou zde sehrály elity. Východoevropské přechody se táhnou po diagonále od vnucení až po reformu a bez ohledu na to, jak často se konaly kulaté stoly, žádný z těchto příkladů nemůže být označen za sjednaný (přechod paktem), ačkoli Maďarsko tomu bylo nejbližší. Naproti tomu přechod Rumunska se nejvíce blížil revoluci. Cestou, která nejčastěji vede k nastolení nějakého druhu politické demokracie, se vyznačují přechody shora. V těchto případech si tradiční vládcí zachovávají kontrolu, i když je na ně vyvíjen tlak zdola. Úspěšně využívají strategie, kompromisů nebo síly, což jim umožňuje udržet si část jejich bývalé moci. Z obou typů této cesty shora je nejčastější demokratizace čistým vnucením. Zvláště, když vezmeme v potaz případy, ve kterých domácí nebo zahraniční aktéři pohrozili silou nebo sílu použili. Například v Paraguay, Brazílii, Ekvádoru a Turecku armáda využila svého vedoucího postavení a vytvořila jednostranná pravidla pro eventuální civilní vládu. Dále v Bulharsku a Sovětském svazu si privilegované civilní elity udržovaly kontrolu nad časováním a rytmem změn. V prvních čtyřech příkladech armádního působení se stanovily hranice, kam až může demokracie dojít, ale dosažení konsolidace se zdá jako velice obtížné, ačkoli se podařilo zabránit návratu k autokracii (Karl, Schmitter 1991: 280; Dvořáková, Kunc 1994: 67–68).

Tam, kde demokracie dlouhodobě přetrvávají, sehrály rozhodující úlohu relativně silné elity, které přijaly strategii kompromisu (Karl, Schmitter 1991: 280–281). Důležitou roli zastávají zakladatelské pakty, což jsou explicitní dohody mezi soupeřícími elitami, jež definují pravidla vlády na základě vzájemných garancí "životních" zájmů. Je nutno zdůraznit, že v podmínkách moderní politiky, která předpokládá všeobecné rozšíření volebního práva a rozsáhlé individuální svobody, kde jsou zájmy různých skupin hájeny specializovanými organizacemi, kde armádní síly mají drtivou převahu při použití síly, kde stát převzal odpovědnosti za regulaci trhu a redistribuci příjmů, kde je ekonomický systém úzce integrován do mezinárodního trhu, je za všech těchto předpokladů explicitní sociální smlouva nutná. Předešlá liberální dohoda založená na implicitním souhlasu jednotlivce v dnešních podmínkách nemůže postačovat. Jednoduše nedokáže pokrýt celý rozsah pravděpodobných práv a povinností a není ani schopna zajistit příslušnou konformitu klíčových sociálních uskupení. Tyto zakladatelské pakty mají několik podstatných složek. Za prvé musí bezpodmínečně zahrnovat všechny významné politické aktéry, protože nemohou nechat stranou žádný potenciálně ohrožený zájem. Za druhé jsou tyto pakty sérií dohod, které se vzájemně prolínají a jsou na sobě závislé. Nutně musí zahrnovat dohodu mezi armádou a civilisty o podmínkách vytvoření civilní vlády, dohodu mezi politickými stranami, jak budou v nových podmínkách vypadat a soutěžit. Také musí zahrnovat "sociální smlouvu" mezi státem, podnikatelskými organizacemi a odbory, týkající se vlastnických práv, řízení trhu a rozdělování zisků. Za třetí musí být ze začátku kladen důraz na proceduru (pravidla vytváření vládní politiky), na vytváření pravidel ohledně dohadování o dohadování a na pravidla hry. Sama pravidla vymezují prostor i obsah, tedy prostor, v jehož rámci mohou probíhat změny, aniž by to ohrozilo životní zájmy všech zúčastněných, to znamená tradičních vládnoucích tříd. V tomto smyslu jde o antidemokratický mechanismus dohodnutý elitami (Karl, Schmitter 1991: 281).

Autoři Karlová a Schmitter zdůrazňují základní tezi, že nejpravděpodobněji povede k politické demokracii přechod paktem. Další je v pořadí úspěšnosti přechod vnucením. Vzhledem k povaze těchto přechodů je možné, že výsledkem může být určitým způsobem omezená demokracie. Dalším ze závěrů Karlové a

Schmittera je teze, že způsob přechodu je nejen základním určujícím faktorem pro to, zda se podaří vytvořit politickou demokracii, ale může být také velmi důležitým faktorem v tom, jaký typ demokracie vznikne (Karl, Schmitter 1991: 282; Dvořáková, Kunc 1994: 68–69).

Na závěr typologie Karlové a Schmittera lze na konkrétních případech jednotlivých zemí ukázat, do jakého typu přechodu spadají. Do přechodu k demokracii paktem lze zařadit Venezuelu (1958–) a Kolumbii (1957–) a dále nedávné přechody ve Španělsku (1975–) a Uruguay (1984–). Reformním typem přechodu k demokracii je příklad Polska, Československa a Jugoslávie, kde změna režimu byla doprovázena mobilizací mas, nepoužitím násilí a řadou vzájemných jednání. Příkladem vnucení jsou země Turecko, Brazílie, Ekvádor a Sovětský svaz, kde změna režimu byla z velké části iniciována shora. Dále do tohoto režimu můžeme zařadit i Paraguay, Bulharsko a Salvador. Příklady revolucí jsou dobře známé případy Mexika (1910), Kuby (1959), Nikaraguay (1979), Ruska (1917) a v roce 1952 i Bolívie (Karl, Schmitter 1991: 277–280).

Závěrem lze říci, že obě typologie nám umožňují zařadit jednotlivé přechody k demokracii do specifických kategorií. Rozdíl v pojetí jednotlivých typologií je v tom, že Huntington se soustřeďuje na vztahy mezi jednotlivými aktéry, Karlová a Schmitter naopak dávají přednost vztahu aktéra a vybrané strategie. Jednoznačnou výhodou typologie Karlové a Schmittera je větší prostor při klasifikaci konkrétních přechodů k demokracii. K tomu slouží jejich specifické grafické znázornění, kde jsou jednotlivé typy záměrně vloženy v samostatných rozích grafického rámce. To například umožňuje zařadit zemi na opačný konec jednoho ze čtverců a vyjádřit tím, že se přechod svojí povahou danému typu jen blíží nebo je na jeho hranici. Tímto stylem můžeme vyjádřit i fakt, že některý z přechodů k demokracii je kombinací nebo sloučeninou některých typů, tím, že jej umístíme mimo čtyři uvedené sektory. Na základě této typologie lze tedy lépe rozlišit jednotlivé případy sjednaného přechodu či transformace, což je obtížnější na základě Huntingtonovy typologie, například v případech Španělska a Kambodži. V případech Polska a Španělska můžeme dle Karlové a Schmittera jednoznačně říci, že Španělsko reprezentuje pakt a Polsko reformu. Zatímco při použití Huntingtonovy typologie je zapotřebí slovně

upřesnit sjednaný přechod v Polsku a Španělsku. Z charakteristik jednotlivých typů přechodů vyplývá, že pakt a reforma odpovídá Huntingtonovu sjednanému přechodu a vnucení se do určité míry shoduje s transformací a revoluce s nahrazením (Ženíšek 2006: 73–77).

Na základě těchto dvou typologií přechodů k demokracii, tj. typologie přechodů k demokracii dle S. Huntingtona a typologie přechodů k demokracii dle T. Karlové a P. Schmittera, budu následně analyzovat dva případy konkrétních přechodů k demokracii v Československu a Polsku.

3 Pád komunismu a přechod k demokracii v Československu

3.1 Košický vládní program a kořeny komunistického vlivu

Kořeny komunistického vlivu v Československu lze nalézt bezprostředně po ukončení 2. světové války v Evropě. Ve vládě obsadili klíčová místa komunističtí politici (Rataj 2003: 8). Základem této vlády byl Košický vládní program, jehož hlavní programové zásady a hlavní linie poválečné politiky byly vypracovány Klementem Gottwaldem a vedením KSČ v moskevském exilu. Košický vládní program byl přijat v dubnu roku 1945 jako výsledek dohody mezi londýnskou a moskevskou exilovou vládou. V tomto programu komunističtí představitelé prosadili všechny své požadavky, které odpovídaly jejich představě národní a demokratické revoluce. Na druhou stranu londýnská exilová vláda přijela na jednání značně nepřipravena, a komunistům se tak v poválečném Československu podařilo ve společnosti vytvořit mýtus o tom, že právě Komunistická strana byla nejsilnější odbojovou organizací bojující proti německému nacismu a že komunisté jsou jedinými vítězi nad fašismem a nacismem (Vodička, Cabada 2003: 46–47).

Košický vládní program se stal základem pro vytvoření Národní fronty Čechů a Slováků, organizace, která zastřešovala všechny politické strany a stala se základem politického systému lidové demokracie. Politický pluralismus byl sice zachován, ale výrazně omezen, protože na základě Košického vládního programu byly v Národní frontě povoleny pouze čtyři politické strany: Komunistická strana Československa (KSČ), Československa sociálně demokratická strana (ČSSD), Československá národně socialistická strana (ČSNS) a Československá strana lidová (ČSL). Na Slovensku byly ustanoveny dvě politické strany: Komunistická strana Slovenska (KSS) a Demokratická strana (DS) (Rataj 2003: 15).

Komunistická strana Československa záměrně oddalovala termín prvních poválečných parlamentních voleb, poněvadž potřebovala na volební kampaň více času. Jejím cílem bylo vnést do povědomí české společnosti svůj nový obraz demokratické strany levého středu, schopné hájit zájmy nejenom manuálních dělníků, ale i širších společenských vrstev. Program KSČ byl ve znamení národní

a sociální solidarity všech vrstev mimo velkokapitálu. KSČ navenek vystupovala jako nedogmatická síla, která je schopná věcného dialogu. Taktika předvolební kampaně komunistů byla úspěšná a zatlačila nekomunistické politické soupeře do nevýhodného a defenzivního postavení (Rataj 2003: 44–47).

Výsledky voleb 1946 potvrdily vítězství komunistů v českých zemích. Na Slovensku zase zvítězila Demokratická strana a Komunistická strana Slovenska se umístila na druhém místě (Rataj 2003:48–49). Premiérem nové vlády se stal Klement Gottwald z KSČ. Komunisté měli ve vládě nejpočetnější devítičlenné zastoupení a získali klíčová silová ministerstva. Lidovci, národní socialisté a demokraté obdrželi po čtyřech křeslech, sociální demokraté tři. Ministerstvo národní obrany a zahraničí řídili nestraníci Jan Masaryk a Ludvík Svoboda. Podle výsledků voleb se upravilo i složení národních výborů všech stupňů, v nichž tak komunisté rozšířili svůj vliv (Rataj 2003: 49).

V listopadu 1947 rozpoutala KSČ nenávistnou kampaň proti demokratickým stranám, když se uchýlila k sérii politických provokací. Počátkem roku 1948 vyvrcholil mezi komunisty a ostatními politickými stranami boj o moc s tím, jak se blížil termín parlamentních voleb. Bezprostředním podnětem rozkolu vlády byla personální politika ministra vnitra Vladimíra Noska. Zemský velitel SNB zbavil bez vědomí vlády osm obvodních velitelů v Praze, kteří nebyli členy KSČ, jejich míst. Ministr Nosek nereagoval na výzvy o zrušení tohoto rozhodnutí, a tak 20. února 1948 podalo dvanáct ministrů z šestadvacetičlenné vlády demisi. 25. února se k jejich demisi připojil V. Majer jako jediný ministr za sociální demokracii. Ministři předpokládali pád vlády a jmenování úřednické vlády bez komunistů, která dovede zemi k novým parlamentním volbám (Rataj 2003: 56–59).

Prezident sice sympatizoval s demokratickými ministry, ale pod nátlakem KSČ a z obav vypuknutí občanské války nebo z případné invaze sovětských vojsk přijal demisi ministrů a jejich místa obsadil členy či stoupenci KSČ. Obsazení uvolněných křesel proběhlo z hlediska ústavněprávních pořádků zcela korektně. Komunisté se v tomto případě neštíteli použít vůči nemocnému prezidentovi enormního nátlaku a brilantně využili mobilizaci dělnických mas.

Únorový převrat 1948 znamenal vznik státu jedné strany, který byl totálně ovládaný komunisty (Vodička, Cabada 2003: 48). Středa 25. února byla známá jako poslední den československé vládní krize a komunisté tento den nazývali Dnem vítězství a slavili ho po celou dobu své vlády, jako jeden ze svých nejvýznamnějších svátků (Veber 2008: 326).

V Československu mezi lety 1945–1948 můžeme režim, který se zde nacházel, označit za jakousi formu hybridní demokracie (Ženíšek 2006: 40). Můžeme pozorovat, že v Československu existovaly základní demokratické instituce a instituty, ale jejich legitimita a legitimizace je dle demokratických zásad pochybná. Například Národní fronta byla sice tělesem, kde bylo přítomno více stran, takže politický pluralismus byl zachován, ale zároveň výrazně omezen, protože povolené byly jen některé strany. Dle následného vývoje do roku 1948 pak můžeme konstatovat, že základní demokratické instituce jako bezpečnostní složky sice reálně existovaly, ale co se týče jejich reálného fungování a politické praxe, tak byly ovládnuty KSČ a demokraticky nefungovaly (Balík, Kubát 2012: 81–82).

3.2 Poúnorová vláda KSČ a 50. léta

V prvních měsících po převratu KSČ likvidovala mocenské, ekonomické a politické pozice svých protivníků. Jednalo se o očistu od nepřátelských elementů, která ve skutečnosti byla rozmetáním norem a institucí občanské společnosti, pluralitního politického systému a dosavadního státního aparátu (Rataj 1995: 18). Na přelomu 40. a 50. let docházelo k vlnám politických procesů, ve kterých byli souzeni představitelé našeho odboje v čele s generálem Heliodorem Píkou, který byl následně popraven. Následoval největší a nejznámější politický proces s Miladou Horákovou, která byla v červnu 1950 popravena. Politické procesy se nakonec organizátorům vymkly z rukou a čistky se dotkly i vnitřních struktur KSČ, když byl například popraven generální tajemník strany Rudolf Slánský. Teprve Stalinova smrt a následná smrt K. Gottwalda ukončila největší vlnu represí (Pokorný 1994: 31–32; Vodička, Cabada 2003:49).

Vážné hospodářské potíže se v 50. letech snažil režim v čele Antonínem Zápotockým řešit měnovou reformou, po které následovaly demonstrace. Snížila

se životní úroveň obyvatel (Pernes 2008: 86–93). V roce 1956 následovala politická krize, která byla spojena s událostmi v SSSR. Na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu první tajemník ÚV KSSS Nikita S. Chruščov přednesl otevřenou kritiku Stalina a jeho diktátorské politiky (Pernes 2008: 128–129). Po smrti A. Zápotockého se stal v listopadu 1957 prezidentem Antonín Novotný, jehož vláda přijala novou ústavu, která zahrnovala pasáž o vedoucí úloze KSČ. Protichůdná ideologická rozhodnutí ve straně a ve společnosti mezi ortodoxními a reformními komunisty a snaha slovenských komunistů způsobila, že Novotného v lednu 1968 nahradil Alexandr Dubček. Následoval razantní politický vývoj ve straně a ve společnosti. Politické a hospodářské reformy z roku 1968 v historii označujeme za Pražské jaro (Vodička, Cabada 2003: 50).

Období Československa od roku 1948 do poloviny 50. let lze charakterizovat jako období totalitního režimu v Československu. Československo naplňovalo všechny znaky totalitního režimu, ať už se například jedná o oficiální komunistickou ideologii, která byla společností přijímána a akceptována, nebo o to, že v čele státu stála jediná masová strana, a to KSČ, která měla monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci. Pro volby do Národní fronty KSČ sestavovala jednotnou kandidátku, kde měla 70 % mandátů, a zbytek mandátů byl vyhrazen loajální opozici. KSČ také ovládala všechna informační média a prostředky masové komunikace a centrálně řídila a kontrolovala ekonomiku prostřednictvím plánovaných ekonomických plánů, takzvaných pětiletok. Systém fyzické a psychologické kontroly společnosti prostřednictvím policie a teroristických postupů můžeme spatřit v existenci státní tajné policie, politických procesech a pracovních táborech (Balík, Kubát 2012: 43–45).

3.3 Pražské jaro, okupace a normalizace

Reformní síly v KSČ měly sympatie a podporu velké části československé společnosti a tuhý stalinský model mocenského systému se pokusily přeměnit v něco, čemu se říká „socialismus s lidskou tváří“. Reformní představy, které zahrnovaly přestavbu státu, společnosti a komunistické strany byly shrnuty v Akčním programu strany, vydaném v dubnu 1968 (Vodička, Cabada 2003: 50).

Pocity lidí, kteří si zvykali, že začínají mluvit bez obav a čtou necenzurované noviny, shrnul Ludvík Vaculík v červnu 1968 v prohlášení 2000 slov, ve kterém upozorňoval, že dosavadní změny se týkaly jen nejvyšších míst a že v podnicích a v obcích zůstalo vše při starém (Pokorný 1994: 36).

Proces uskutečňování reformy trval jen krátce. Obavy SSSR nad děním v Československu vyústily v srpnu 1968, kdy v noci z 20. na 21. srpna byly reformní snahy ukončeny vstupem vojsk Varšavské smlouvy na území Československa. Sovětská okupace byla legalizována podpisem tzv. Moskevských protokolů a jednota reformních sil byla postupně rozkládána. Dubček byl v dubnu 1969 nahrazen Gustávem Husákem (rehabilitovaný politický vězeň z počátku 50. let). V roce 1970 proběhly prověrky všech komunistů a stranu muselo opustit na půl milionu členů. Po personálních změnách v KSČ začala v Československu éra „normalizace“ (Vodička, Cabada 2003: 51).

Ve spojení s normalizačním procesem nastupovali do rozhodujících funkcí ve vedení strany politici dosazení Moskvou. Osobnosti Pražského jara a jejich rodiny se nevyhnuli pronásledování a perzekucím v zaměstnáních a školách. Předsedou Národního shromáždění se stal Alois Indra, předsedou vlády Lubomír Štrougal a velký vliv v předsednictvu ÚV KSČ získal Vasil Bilak (Pokorný 1994: 38). Během dvaceti let normalizačního režimu se ideologie komunismu vyprázdnila. Do strany vstupovali lidé převážně proto, aby si pomohli v kariéerním růstu, a víra v socialistické ideály byla nahrazena politickým cynismem a pragmatismem. V druhé polovině 70. let a v 80. letech byli občané ponecháni v soukromé sféře života na pokoji výměnou za to, že na veřejnosti budou k režimu loajální (Vodička, Cabada 2003: 52).

3.4 Československo za normalizace

Československá socialistická společnost přijala pomyslnou nabídku normalizace, což znamenalo jakousi společenskou smlouvu, že za politickou neangažovanost a souhlas s režimem bude režim udržovat či spíše zlepšovat životní úroveň, sociální jistoty a sociálně-ekonomické podmínky (Ripka 2012: 196).

Dle historika Milana Otáhala by se Husákova normalizace dala rozdělit na tři období. Pro léta 1969–72 použil termín publicisty Milana Šimečky – jednalo se o „obnovení pořádku“. V letech 1972–77 lidé rezignovali na veřejný život a soustředili se na zahrádkaření, chalupaření a další koníčky. V tomto případě se také mluví o „Štrougalově gulášovém socialismu“, protože federální vláda se snažila umlčet kritiky zvyšováním životní úrovně, což se odrazilo na zhoršování stavu životního prostředí. Třetím obdobím jsou léta 1977–85, kdy se hroutilo hospodářství. Teprve po nástupu Michaila Gorbačova do nejvyšší funkce v Kremlu na jaře 1985 začali lidé překonávat strach a lhostejnost. Častěji se objevoval veřejný nesouhlas s režimem a vládnoucí moc ztrácela na jednotě (Otáhal cit. dle Pacner 1997: 471).

3.5 Opozice

Po vlně represí a perzekucí na přelomu 60. a 70. let se mnozí opozičníci stáhli do oblasti nepolitické činnosti. Spisovatelé, filozofové, právníci, historici a sociologové psali knihy a studie, které zprvu nepublikovali. Po zjištění, že strojopisy necenzurovaných děl nelze postihnout ani nejsvévolnějším výkladem zákona, tak brzy vznikl po sovětském vzoru tzv. samizdat. Nejvýznamnější samizdatové edice Petlice a Expedice vydaly za dobu své existence stovky titulů, mezi nimi i díla, která svou hodnotou vysoce převyšovala nejlepší oficiálně vydané beletristické knihy. Další oblast nezávislé nepolitické činnosti zahrnovala řádově širší okruh lidí. Šlo o mladé hudebníky, zejména pak rockové soubory, jejichž činnost byla úřady zakazována a omezována. Tyto skupiny se poté stáhly do bytů, zahrad a soukromých akcí. Mocenským elitám vadily i tyto nepolitické projevy nonkonformity a v polovině roku 1976 byly dvě hudební skupiny postaveny před soud, který je odsoudil za používání vulgárních slov (Mencl 1990: 333–334).

Opozice, pro niž se postupně vžilo označení dissent, nebyla jednotná. Názorové proudy si byly často velmi cizí a zahrnovaly mnoho skupin: bývalé komunistické politiky vyloučené ze strany, antikomunisty, katolíky, liberály a underground. Jejich odlišnost byla určena i generačními rozdíly (bývalí komunisté x underground). O ucelenější programy se pokoušeli především bývalí komunisté. Jako bývalá mocenská elita chápali sami sebe jako prvek, který má

výsadní postavení v opozici, ale obecně je nutno podotknout, že zkušenost z mocenských funkcí ve straně jim byla převážně na škodu. Rezignaci z úspěšné „normalizace“ počala postupně v opozičním táboře nahrazovat probouzející se aktivita. Probouzející vzdor symbolizuje i společný dopis Jaroslava Seiferta, Jana Patočky, Václava Černého, Karla Kosíka, Ludvíka Vaculíka, Ivana Klímy, Václava Havla a Pavla Kohouta spisovateli Heinrichu Böllovi (1976), upozorňující na nelegitimitu a popření práv v souvislosti s procesem s hudebním undergroundem (Rataj 2010: 411–413).

V sedmdesátých letech se potřebovala Moskva domluvit se Západem na stabilizaci Evropy a na nastolení přátelských vztahů, které by jí umožnily kupovat tolik potřebné obilí a řadu technických novinek. Navrhla uspořádat konferenci v Helsinkách. Během příprav diplomaté jednali o obsahu tzv. třetího koše, ve kterém bylo zakotveno dodržování lidských práv. Sověští a východoevropští vyjednavací se snažili tuto pasáž co nejvíce oklestit. Když kvůli neshodám okolo třetí kapitoly hrozilo, že se setkání neuskuteční, Kreml s touto kapitolou souhlasil. Počítal s tím, že body o lidských právech jsou nezbytným ústupkem k vylepšení jeho tváře a také pouhým kusem papíru, který nebude muset dodržovat. Vůdcové komunistických států netušili, že podpisy v Helsinkách zapříčiní to, že svobodně myslící lidé v jejich státech budou požadovat, aby se slova a duch tohoto dokumentu opravdu plnily. Vzápětí začal Západ dodržování lidských práv kontrolovat a opozice, kterou komunistické vlády označovaly za škůdce, získávaly v zahraniční záštitu (Pacner 1997: 471–472).

Charta 77 byla po předchozích přípravách zveřejněna 1. ledna 1977 a jejími prvními mluvčími byli Jan Patočka, Václav Havel a Jiří Hájek (Havel 1990: 17–23). Její tvůrci se skrze tento dokument pokusili najít společnou cestu napříč jednotlivými proudy disentu. Kladli důraz na lidská a občanská práva. Konkrétní důvody vzniku charty byly dva. Prvním byla ratifikace mezinárodních smluv Československem v Helsinkách na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Druhou příčinou byl proces s členy undergroundu – kapely The Plastic People of the Universe a DG 307 v roce 1976 (Rataj 2010: 413–414). Charta sama sebe ve svém prohlášení charakterizovala jako volné, neformální a otevřené

společenství lidí různých přesvědčení, různé víry a různých profesí, které spojuje vůle jednotlivě i společně se zasazovat o respektování občanských a lidských práv v naší zemi i ve světě (Prečan 1990: 12). Chartisté se označili za nepolitické hnutí, které se hlásí k dialogu s mocí a nevystupuje vůči ní jako opozice (Rataj 2010: 414).

V Chartě 77 postupně došlo ke spojení všech hlavních opozičních proudů: bývalí vrcholní politici KSČ (Zdeněk Mlynář, Jiří Hájek, Jaroslav Šabata aj.); občanská opozice, často umělecká, nestraníci či bývalí komunisté (Václav Havel, Pavel Kohout, Jan Patočka, Ludvík Vaculík, Ladislav Hejdánek, Václav Černý, Jiří Hanzelka aj.); křesťanské podzemní proudy (Václav Malý, Václav Benda aj.); underground (Ivan Martin Jirous, Egon Bondy aj.). Chartu do dubna 1978 podepsalo na 978 občanů (Rataj 2010: 414).

Režim Chartu 77 ostře odmítl a rozpoutal proti jejím signatářům jednu z největších propagandistických kampaní. Vyvrcholením kampaně bylo shromáždění umělců v Národním divadle dne 28. ledna a podpis tzv. Anticharty. Režim chtěl chartisty, zejména čelní signatáře, odsoudit k mnohaletým trestům. Z toho však sešlo, protože se režim chtěl vyvarovat přílišné pozornosti Západu. Charta se do povědomí společnosti dostala i kvůli ohromné negativní publicitě. Na Slovensku se ale víceméně neprosadila. Charta byla podrobena i vnitřní kritice. Bylo jí vyčítáno přílišné hrdinství, důraz na radikální mravní postoj i přítomnost bývalých komunistů (Rataj 2010: 415–416).

Charta 77 díky svým aktivitám v oblasti lidských práv přispěla ke vzniku dalších neformálních organizací. Nejdůležitějším se stal vznik Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Jeho členové pomáhali postiženým se zajišťováním právního zastoupení a zprostředkováním finanční i jiné pomoci. Při dodržení právních formalit se svými sděleními obraceli na československé úřady a žádali je o nápravu (VONS.cz 2007). Charta se stala sjednotitelem disidentských aktivit, které reprezentovaly opoziční názorové proudy. Organizačně byla málo strukturovaná. Ze svého středu vybírala mluvčí, kteří reprezentovali stanoviska Charty k různým společenským jevům (Rataj 2010:417).

Období, které započala normalizace Československa bezprostředně po Pražském jaru na přelomu 60. a 70. let až do roku 1989, lze označit jako posttotalitní režim. V tomto období proběhla tedy jakási transformace od totalitního režimu k formě autoritářského režimu. Komunistická ideologie se stala pouze něčím, co oficiálně přetrvávalo, ale společnost k ní byla apatická a postupem času i sama vládnoucí elita, která ji chápala pouze jako nástroj potřebný k realizaci kariéry. Nicméně strana stále držela formální monopol na moc a nepřipouštěla žádný politický pluralismus. Ve společnosti se však rozvíjel omezený sociální a společenský pluralismus, což je dalším znakem posttotalitního režimu. Byla zde určitá tolerance k opozičním skupinám, které se vytvářely, jako například Charta 77. Ve společnosti vznikala „druhá“ či „paralelní“ kultura ve formě československého undergroundu. Společnosti sice stále dominovaly „mobilizační vehikly“, které však svoji dřívější intenzitu ztratily a účast na rituálech je povinná, ale společnost už jimi přestala být nadšená. To jsou příklady dodržování různých komunistických svátků, jako například Svátek práce a s ním spojené prvomájové průvody (Balík, Kubát 2004: 60–62).

3.6 Vnitřní situace

Nový přístup Sovětského svazu ke střední a východní Evropě měl závažné důsledky i pro Československo. Husákovo vedení s pádem Brežněvovy doktríny ztratilo hlavní oporu a ocitlo se v mezinárodní izolaci. Československá vládnoucí skupina se dostávala i do vnitřní izolace, když se od ní začaly odklánět jednotlivé vrstvy obyvatelstva. Jednou z příčin byla i hospodářská a sociální situace, kdy se začaly projevovat základní a trvalé neduhy československé ekonomiky, vyplývající z orientace na těžký průmysl a z centrálního plánování, což se nepříznivě odrazilo na životní úrovni obyvatelstva. Československá ekonomika nebyla schopna reagovat na trendy rozvoje terciárního sektoru a orientace na progresivní odvětví, jako je elektronika, které se odehrávaly ve vyspělých zemích. Propast mezi Československem a vyspělými kapitalistickými zeměmi se stále prohlubovala (Otáhal 1994: 50–52).

Nepříznivý vývoj ekonomiky se tedy odrazil na životní úrovni obyvatelstva. Ve společnosti bujela „černá ekonomika“ (nelegální trh vytvářený

hospodářskou kriminalitou), korupce a úplatky prakticky za všechny služby. Československé hospodářství se dostalo do takové krize, že již nebylo schopno trvale a plynule zajišťovat potřeby obyvatelstva. Normalizační režim přestal plnit podmínku „společenské smlouvy“, a to zajištění trvalého růstu životní úrovně. Obyvatelstvo tudíž přestávalo mít zájem na existenci režimu a jeho udržení. Nespokojenost a požadavky začali lidé projevovat veřejně a stávali se důležitou součástí opozičního hnutí, které v té době představoval disent. Přelom představuje polovina roku 1988, kdy se občané u příležitosti výročí 21. srpna masově zúčastnili první demonstrace po devatenácti letech. Velký zlom pak v chování obyvatelstva znamenal zásah bezpečnostních složek proti demonstrantům v lednu 1989, který vyvolal velkou vlnu nevole vůči KSČ (Otáhal 1994:53–57).

Základním problémem pro obyčejného člověka byla absence pozitivní alternativy, se kterou by se mohl identifikovat, když nebyl spokojen se stávajícím režimem. Ve společnosti dle sociologa Iva Možného fungovala tzv. klanová morálka, kdy si lidé důvěřovali jen v rámci rodiny. Takže důvěra jedinců k disidentskému hnutí nebyla příliš velká. Lidé si nedokázali disidentské hnutí zařadit do svého vidění společnosti. Když si pak česká rodina srovnala sociální síť svého klanu se sociálními sítěmi disidentů, viděla, že jejich cesta pro ni nepředstavuje reálnou alternativu. To vysvětluje otázku, proč tak dlouho populace váhala, než se k disidentům přidala, i otázku, kterou si klade Možný, proč se revoluce odehrála tak pozdě (Možný 2009: 23, 40–57).

3.7 Opozice v letech 1987–1989 a její aktivity

V reakci na uvolňování režimu po nástupu M. Gorbačova a kvůli nespokojenosti se životní situací rostl v Československu význam opozice. Vznikala tak řada nezávislých iniciativ a hnutí. Na podzim 1987 vznikla Demokratická iniciativa (DI), vedená Emanuelem Mandlerem. Zdůrazňovala, že současné problémy jsou politické, a tudíž se musí řešit v oblasti politické. DI požadovala svobodné volby, novou ústavu a svobodně zvolený parlament a v září 1989 se přeměnila v politickou stranu s názvem Československá strana lidová (Otáhal 1994: 63–64).

Dalším opozičním aktérem bylo Hnutí za občanskou svobodu (HOS), které prosazovalo výrazně političtější prostředky boje proti režimu. Tato iniciativa reagovala na společenskou izolovanost Charty 77 a manifest této iniciativy ze dne 15. 10. 1988 *Demokracii pro všechny* byl prezentován jako politický program. Mezi hlavní členy hnutí patřili Václav Benda, Daniel Kroupa, Pavel Bartinka a Rudolf Battěk (Bureš 2007: 14–15).

V listopadu 1988 založil Jiří Hájek Československý helsinský výbor, jehož členové požadovali dodržování závazků vyplývajících z podpisu Helsinských dohod (1975), stejně jako Charta 77 a VONS. Na přelomu roku 1988/1989 vznikla iniciativa reformních komunistů, kteří byli politicky aktivní v roce 1968. Klub za socialistickou přestavbu – Obroda podporoval politiku přestavby a gласnosti. V průběhu roku 1988 pak docházelo k výrazné aktivizaci mladé generace. Tito aktivisté během krátké doby založili tři iniciativy, jež svým směřováním a politickým programem odrážely zájmy mladší generace. První iniciativa České děti se ostře vymezovala proti rétorice komunistického režimu. Další dvě iniciativy Nezávislé mírové sdružení (NMS) i Mírový klub Johna Lennona (MKJL) se zaměřovaly na otázku zachování míru a odzbrojení, čímž ale v dané chvíli veřejnost nezaujaly (Bureš 2007: 15–16). Na Slovensku organizovaný disent nevznikl. Proti komunistickému režimu vystupovali pouze jednotlivci jako například Miroslav Kusý, spisovatelka Hana Ponická, Ivan Kadlečík. Tito lidé se pak zapojovali do české opozice (Pacner 1997: 491).

V polovině roku 1988 nasbíral křesťanský věřící Antonín Navrátil na 600 000 podpisů pod svou petici, která žádala odluku církve od státu. Ačkoli byla tato akce mezi katolíky chápána jako akce náboženská, ve skutečnosti to byla akce politická (Pacner 1997: 491). Další akcí byl „Palachův týden“ od 15. do 21. ledna 1989, což byla série spontánních protirežimních demonstrací v Praze, k uctění památky Jana Palacha. Většina demonstrací byla potlačena a poté v médiích dezinterpretována. Režim byl ve schizofrenní situaci, kdy nemohl ignorovat vliv iniciativ a zároveň se nechtěl vzdát represivního způsobu boje s opozicí (Bureš 2007: 16–17).

Zvyšující se angažovanost občanů se projevovala rostoucím množstvím protestních petic. Byly zakládány další výbory obhajující lidská práva a výbory, které protestovaly proti uvěznění opozičních aktivistů. Jedním z vrcholů aktivit byla petiční akce Několik vět. Autory petice byli Václav Havel, Jiří Křížan, Alexandr Vondra a Stanislav Devátý. Petici podepsalo ze začátku 1800 občanů a petice požadovala propuštění politických vězňů, neomezenou svobodu shromažďování, legalizaci nezávislých iniciativ, nezávislost médií, náboženskou svobodu a svobodnou diskusi. Petice byla stranickým vedením odmítnuta, i když ji do října 1989 podepsalo cca 40 000 občanů (Bureš 2007: 19).

Studentské hnutí vykristalizovalo v průběhu let 1988–1989. Do společenského dění vstoupilo tak razantně, až na sebe upoutalo pozornost stranických a státních orgánů. Na disentu bylo nezávislé a mělo na něj jen ojedinělé kontakty. Obě skupiny se spojily teprve 17. listopadu 1989 (Otáhal 2003: 119).

Klíčovou skupinou studentů pro opoziční hnutí byli především vysokoškolští studenti, jejichž aktivity byly spjaté s režimní organizací Socialistickým svazem mládeže (SSM). Studenti nebyli spokojeni se strnulým fungováním SSM a na podzim 1988 založili nezávislý orgán Studentské tiskové a informační středisko (STIS), které vydávalo časopisy a pomáhalo například studentům pronásledovaným za politické postoje. Studenti pořádali diskusní fóra, kde diskutovali o zákonech na vysokých školách a problémech respektování akademických svobod. Na konci října 1989 studenti založili Nezávislé studentské sdružení Stuha. Členy byli například Martin a Marek Bendovi, Šimon Pánek, Jiří Dientsbier ml. a Martin Klíma. Stuha se vyznačovala radikalitou a vznášela požadavky na demokratizaci společnosti a organizovala i pochod 17. listopadu 1989 (Bureš 2007: 23–25).

3.8 Situace v KSČ

Na konci 80. let docházelo v KSČ k vnitřnímu štěpení. Vrcholné funkce zastávali konzervativní komunisté, kteří byli spjati s normalizačním režimem po roce 1969. V nižších strukturách se však začali objevovat reformátoři, kteří byli

zastánci Gorbačovovy demokratizace, ale na druhou stranu neměli žádný zájem stýkat se s opozicí a disentem (Otáhal 1994: 77–78).

Mezi reformní komunisty, kteří chtěli prosazovat Gorbačovovu myšlenku demokratizace a přestavby společnosti, patřil L. Štrougal, který byl od moci v roce 1987 odstaven a ve funkci předsedy federální vlády ho nahradil L. Adamec, který byl také reformistou. Dalšími reformisty byli šéf Státní bezpečnosti gen. A. Lorenc a vedoucí XIII. oddělení ÚV KSČ R. Hegenbart. Tito politici kritizovali režim a chtěli celospolečenské změny, ale naráželi na odpor tvrdého jádra strany, což byl prezident Husák. Dalšími členy tvrdého jádra byli generální tajemník ÚV KSČ M. Jakeš, ministr vnitra M. Václavík, V. Mohorita, předseda Městského výboru KSČ v Praze M. Štěpán a V. Bilak (Otáhal 1994: 79–82).

3.9 Mezinárodní situace

Po smrti generálního tajemníka UV KSSS Konstantina Černěnka byl na jeho místo zvolen v březnu roku 1985 Michail Gorbačov. Gorbačov převzal vedení Sovětského bloku za situace, kdy SSSR nezachytil nástup moderní techniky a třetí průmyslové revoluce, která na Západě začala v šedesátých a sedmdesátých letech. Nové technologie založené na miniaturizaci elektroniky se rozvíjely v prostředí svobodného trhu a bez zásahu komunistických funkcionářů. Gorbačov věděl, že náskok Západu nevyrovná a snažil se získat souhlas k nákupu techniky na Západě. Zde naráží na Reaganovu ofenzivní politiku, která jeho možnosti omezila. Mimo to Reagan rozpoutal nové kolo zbrojení a modernizaci zbraňových systémů (Bolman, Deal 1992: 3–6).

Gorbačov si uvědomoval, že na vojenské soupeření se Západem nemá dostatečné kapacity. Na Islandu dochází k jednáním, kde s americkým prezidentem diskutují otázky odzbrojení. Jednání skončila bez konkrétních výsledků, nicméně bylo konstatováno, že supervelmoci si nikdy ve svých návrzích nebyly blíže. Pro Gorbačova bylo pak důležité, že poprvé v západoevropském mínění vyšel z neúspěšného jednání úspěšněji než jeho partner (Samuel 2012: 144–147). Problémy řešil Gorbačov jak v zahraničí (urovnání sporů s Čínou, stažení vojsk z Afghánistánu), tak na domácí scéně, kde

potřeboval zvýšit růst ekonomiky. Potýkal se i s ideologickou krizí sovětského komunismu a národnostními problémy v SSSR. Zvlášť kritická byla stagnace sovětské zemědělské výroby. Zvýšil se početní růst obyvatelstva, ale nevzrostla potravinářská výroba. Ve východním bloku chybí spotřební zboží, stagnuje výroba automobilů, televizorů, motocyklů, elektroniky atd. (Mencl 1990: 357–359; Pokorný 1994: 85–86).

Gorbačov si uvědomil, že uvolnění ve sféře ekonomiky není možné bez uvolnění politické situace. Miliardy, které SSSR ušetřilo na zbrojení, se staly součástí perestrojky a glasnosti (Lapidus 1989: 93–94). Smyslem „perestrojky“ (přestavby) mělo být prolomení obecné stagnace pomocí celé škály reforem, včetně změny dosavadního politického systému. Termín „glasnost“ (otevřenost, kritičnost) zasahoval širší oblasti společenského dění, od kritického přístupu k minulosti a odstranění většiny cenzury v médiích, až po odmítání totalitních způsobů jednání v současnosti. Reformní úsilí se neprosazovalo Gorbačovovi snadno a narážel na odmítání stranických struktur v Rusku i v satelitních státech. Velký význam mělo i Gorbačovovo vystoupení ve Štrasburku v červenci 1988, kdy na půdě Evropského parlamentu odmítl doktrínu o omezené státní suverenitě socialistických zemí, čímž vlastně dal ruce pryč od tamních stranických vedení. Ta se ocitla v mocenském vzduchoprázdnu a ztratila podporu sovětského mocenského centra, což oslabilo sovětské satelitní režimy. Mělo to též velký význam při jejich demontáži (Nálevka 2005: 233–234).

V roce 1989 se hroutily komunistické režimy v zemích východního bloku. Na zasedání nejvyšších představitelů Varšavské smlouvy v červenci 1989 v Bukurešti sovětská delegace zrušila platnost Brežněvovy doktríny, což znamenalo ukončení podpory vládnoucích struktur v satelitech. Pak už následovaly kolapsy režimů nejprve v Polsku, poté v Maďarsku, NDR a Československu, až se postupně rozpadl celý východní blok (Schopflin 1990: 3–7).

3.10 17. listopad 1989, Sametová revoluce a přechod k demokracii

Dne 17. listopadu 1989 se konala studentská demonstrace k 50. výročí z roku 1939. Studentský průvod se původně neměl ocitnout na Václavském

náměstí, a tudíž se federální ministr vnitra F. Kincl s M. Jakešem a M. Štěpánem dohodli, že potlačení akce je nežádoucí (Luers 1990: 94–96). Akce měla mít původně poklidný průběh, jenže celková spontánnost nasměrovala účastníky na Václavské náměstí, kde se akce transformovala v protirežimní demonstraci (Otáhal 2003: 124–129).

Brutální rozehnutí demonstrace zvedlo ve společnosti vlnu rozhořčení a odhodlání změnit situaci (Otáhal 1994: 97). Opoziční představitelé začali jednat ihned v sobotu 18. listopadu 1989. Mluvčí Charty 77 A. Vondra, D. Němcová a T. Hradílek formulovali stanovisko k zásahu proti studentům. Toto prohlášení mělo čtyři body a požadovalo odstoupení osob zodpovědných za zásah, zahájení celospolečenského dialogu o reformách v ČSSR, vyzývalo občany k účasti na dialogu a vyzývalo představitele států celého světa, aby svým tlakem přinutili režimní vedení k dialogu. Odpoledne probíhalo setkání v Realistickém divadle, kde byla ohlášena generální stávka na 27. 11. 1989 (Bureš 2007: 41).

Iniciativa MOST byla součástí opozičních struktur, kterou v srpnu 1989 založili novinář Michal Horáček a hudebník Michael Kocáb. Tato iniciativa měla zprostředkovat kontakt mezi opozicí a představiteli režimu. První jednání iniciované představitelem MOSTu Jiřím Křížanem s představiteli vlády Krejčím a Adamcem byla neúspěšná. Zato v neděli 19. 11. 1989 se Michal Horáček a Michael Kocáb s premiérem Ladislavem Adamcem sešli a předali mu dopis od V. Havla a J. Křížana, kteří mu navrhovali schůzku (Bureš 2007: 41–42).

Ráno 19. listopadu 1989 došlo k propojení všech významných opozičních skupin v revoluci a vzniklo Občanské fórum. Na Slovensku vznikla Veřejnost proti násilí. Osoba Václava Havla hrála v OF ústřední roli, protože byl všemi proudy respektovanou autoritou. U zrodu stály kromě V. Havla i J. Urban, M. Hájek, K. Štindl, R. Battěk, J. Křížan, A. Vondra, V. Hanzel, R. Palouš, M. Palouš a další. V OF se tak spojili aktivisté Charty 77, studenti a sympatizující intelektuálové. Představitelům OF šlo o to, aby OF reprezentovalo co nejvíce vrstev společnosti (Bureš 2007: 43).

Na ustavující schůzi OF bylo odsouhlaseno pět základních požadavků OF: 1) odstoupení osmi konkrétních osob odpovědných za mnohaletou devastaci

oblastí společenského života u nás (prezident G. Husák, Miloš Jakeš, Jan Fojtík, Miroslav Zavadil, Karel Hoffman, Alois Indra, Miroslav Štěpán, František Kincl); 2) ustavení parlamentní komise pro vyšetření brutálního zásahu bezpečnostních jednotek proti studentské demonstraci 17. 11. 1989 za účasti zástupců OF; 3) propuštění všech politických vězňů; 4) zveřejnění provolání OF ve sdělovacích prostředcích; 5) prohlášení dvouhodinové generální stávky v pondělí 27. 11. 1989. Studenti doplnili prohlášení OF o požadavek na zrušení vedoucí úlohy strany. (Bureš 2007: 44–45). Krizový štáb OF, který činil všechna důležitá rozhodnutí, se skládal z V. Havla, A. Vondry a J. Křižana (Otáhal 1994: 102).

3.11 Jednání a nová vláda

V pondělí se zástupci MOSTu setkali s ředitelem Prognostického ústavu ČSAV doc. Valtrem Komárkem, který doporučil vést oficiální jednání na Úřadu předsednictva federální vlády. Následovala další demonstrace, které se zúčastnilo sto tisíc Pražanů. Večer se uskutečnila politická jednání, kde OF prostřednictvím MOSTu přijalo za partnera v jednání premiéra Adamce. Adamec vzal opozici na vědomí a prostřednictvím MOSTu souhlasil se setkáním se zástupci opozice (Bureš 2007: 48–50).

Režim v následujících dnech ztratil podporu dělnické třídy, když se jeho funkcionáři snažili přesvědčit dělníky, aby stávku omezili, a snažili se zlehčovat události 17. listopadu. Režim ztrácel kontrolu i nad sdělovacími prostředky. Ke generální stávce se přidávaly další sféry obyvatelstva. Premiér Adamec začal jednat na vlastní pěst. Na mimořádném zasedání ÚV KSČ rezignovalo celé předsednictvo a sekretariát ÚV KSČ (př. M. Jakeš, G. Husák, J. Fojtík). M. Štěpán rezignoval na své funkce o den později. OF nadále trvalo na dialogu ve formě „kulatých stolů“. Adamec zůstal jako představitel státní moci ve hře. Po generální stávce se OF a VPN dohodla s Adamcem na rekonstrukci vlády. L. Adamec využil prostoru, který mu opozice poskytla, a do nové vlády jmenoval 15 komunistů a 5 nekomunistů. Tento pokus zachránit a zajistit komunistům rozhodující pozice ve vládě ztroskotal. Bezprostředně po oznámení nové vlády vyšli občané do ulic a demonstracemi vládu odmítli. Nesouhlas vyjádřil i Koordinační výbor OF a vyhlásil na 11. prosince novou generální stávku. OF a

VPN odmítly vládu 15:5, ale stále považovaly Adamce za svého partnera. OF přišlo s novou koncepcí vlády, kdy mělo dojít k vytvoření sedmičlenného předsednictva vlády, složeného z prvního místopředsedy, předsedů národních vlád a po jednom zástupci za Československou stranu lidovou, Československou stranu socialistickou, OF a VPN. Delegation OF a VPN dále na funkci ministra zahraničí doporučila Jiřího Dienstbiera, ministra financí Václava Klause a ministra práce a sociální péče P. Millera. Adamec s tímto návrhem nesouhlasil a podal demisi. V sobotu 9. prosince proběhlo jednání o nové federální vládě s již designovaným M. Čalfou, který se ukázal mnohem vstřícnější. V nové vládě si již OF zajistilo plnou hegemonii (Otáhal 1994: 112–118).

3.12 Havel prezidentem a svobodné volby

Po jmenování Čalfovy vlády odstoupil z prezidentské funkce Gustáv Husák. O jeho nástupci se rozproutila diskuse – OF a VPN navrhovala Václava Havla, komunisté chtěli přímou volbu v domnění, že vyhraje L. Adamec a slovenská politická reprezentace prosazovala Alexandra Dubčeka. V této situaci došlo k zákulisním jednáním mezi komunistickými poslanci a Mariánem Čalfou, lobujícím za Václava Havla. V této paradoxní situaci nakonec došlo 29. prosince k jednomyslnému zvolení Václava Havla prezidentem tehdejší normalizačním Federálním shromážděním (Rataj 2010: 434).

Parlamentní volby v červnu 1990 byly první demokratické volby po 44 letech. Byly prezentovány jako referendum, v němž si lidé měli zvolit mezi starým nedemokratickým režimem, reprezentovaným komunistickou stranou, a režimem novým a demokratickým, který reprezentovalo OF a VPN. Volby se uskutečnily 8. a 9. června 1990. Volební účast v českých zemích byla 96,8 % a na Slovensku 95,4 %. V obou republikách zvítězily síly symbolizující změnu. OF získalo 127 křesel v České národní radě, ve Sněmovně lidu Federálního shromáždění 68 křesel a ve Sněmovně národů Federálního shromáždění 50 křesel. Na druhém místě se v počtu křesel ve všech komorách umístila KSČ, v ČNR měla 32 křesel, v SN FS 12 křesel a v SL FS 15 křesel. Do parlamentu se ještě dostaly strany Křesťanská a demokratická unie (KDU) a Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko (HSD-SMS). Na federální úrovni vytvořily koalici OF, VPN a KDU. Premiérem federální vlády se

stal Marián Čalfa (VPN), místopředsedy vlády pak P. Rychetský, J. Mikloško, J. Dienstbier a V. Valeš. Federální vládu jmenoval prezident dne 27. 6. 1990. Ve stejný den začala fungovat i vláda Slovenské republiky, jejímž předsedou se stal Vladimír Mečiar. Dne 29. 6. 1990 byla jmenována vláda České republiky v čele s Petrem Pithartem. Václav Havel byl 5. července 1990 znovu zvolen prezidentem republiky (Bureš 2007: 235, 246–249).

V období mezi lety 1990 a 1992 je zásadní rozpad OF a vznik několika nástupnických stran. Kvůli bouřlivému vývoji českých politických subjektů se v průběhu dvouletého volebního období měnila i struktura ČNR a FS. Ve FS v daném období vzrostl počet poslaneckých klubů z původních deseti na osmnáct. Vlivem nejednoznačného názoru na transformaci se v únoru 1991 rozdělilo OF na dva politické subjekty: Občanskou demokratickou stranu (ODS) a Občanské hnutí (OH). Předsedou ODS se stal Václav Klaus a předsedou OH Jiří Dienstbier. V období 1990–1992 dochází k utváření stranického systému. Dynamický proces zahrnoval formování nových politických subjektů, restrukturalizaci stávajících subjektů a fragmentaci parlamentů. V pozdějších letech se strany začaly dělit dle dominantní socioekonomické linie na pravici a levici (Cabada, Šanc 2005: 121–123).

3.13 Přijetí ústavy

Po převratu v roce 1989 byla v platnosti ústava, která byla ve svém jádru komunistická. Nicméně se stala základem pro parlamentní rozhodovací procesy (Vodička, Cabada 2003: 115). Po listopadu 1989, do konce roku 1992, bylo přijato celkem 51 ústavních zákonů. Tyto ústavní zákony byly částečným odrazem přeměn v československé společnosti. Tímto značným počtem ústavních zákonů byl také připravován předobraz nových ústav, přijatých již v nástupnických státech ČSFR. Po parlamentních volbách 5. a 6. 6. 1992 se ústavní vývoj republik ubíral cestou k samostatnosti (Gerloch 2002: 62–63). Po deklaraci SRN o svrchovanosti Slovenské republiky ze dne 17. 7. 1992, dne 1. září 1992 schválila Slovenská národní rada Ústavu Slovenské republiky (Orosz 2009: 36–37). Česká národní rada přijala Ústavu České republiky dne 16. prosince 1992. Ústava byla publikována pod č. 1/1993 Sb. jako první ústavní zákon plně suverénní České republiky (Pavlíček 1996: 129; PSP.cz 2014).

Ústava České republiky obsahuje preambuli a osm hlav. Struktura ústavy je založena na myšlence o trojdílnosti moci ve státě- moci zákonodárné, výkonné a soudní (Pavlíček 1996: 132). Přijetím demokratických ústav lze proces přechodu k demokracii v Československu považovat za ukončený a demokracii jako takovou za konsolidovanou.

4 Pád komunismu a přechod k demokracii v Polsku

4.1 Nástup komunismu

Komunismus se v Polsku začal etablovat již v závěru druhé světové války, když se na mezinárodní scéně rozhodovalo, která exilová vláda bude mocnostmi uznána. Za výrazné podpory Moskvy a Stalina se nakonec prosadila proruský orientovaná moskevská exilová vláda, v jejímž čele stál Edward Osóbka-Morawski. Londýnská exilová vláda se na mezinárodní a domácí politické scéně nedokázala etablovat a získat uznání, ale někteří nejvýraznější členové se později stali součástí pozdější vlády, ve které měli vedoucí úlohu komunisté (Kosman 2011: 331–332).

Dne 21. února 1945 se moskevská prozatímní vláda, díky Stalinovi akceptovaná na mezinárodní scéně, přesunula z Lublina do Varšavy a s ní se přesunula i sovětská vojenská mise. Jelikož tato vláda nerespektovala široký demokratický základ, na kterém se dohodly mocnosti na konferenci v Jaltě, nebyli její představitelé pozváni na zakládající konferenci OSN. Tato prozatímní vláda se 28. června 1945 přetvořila v Prozatímní vládu národní jednoty (Kosman 2011: 332), do které byli koptováni představitelé dalších politických stran a londýnské exilové vlády (S. Mikolajczyk). Nicméně v této vládě si jednoznačnou, tříčtvrtinovou většinu udrželi komunisté z Polské dělnické strany (PDS) a jejich nejbližší spojenci. Premiérem se stal Edward Osóbka-Morawski a místopředsedy vlády se stali Stanislaw Mikolajczyk a Wladyslaw Gomulka. Této vládě se posléze dostalo širokého mezinárodního uznání (Řezník 2010: 411). Značný rozsah formální moci měl i prezidentský úřad, v jehož čele stanul Boleslaw Bierut, který se vydával za nadstranického, ačkoli ve skutečnosti sympatizoval s PDS (Paczkowski 2000: 103).

Symbolem poválečné obnovy Polska se stala znovuvýstavba Varšavy a znovuvybudování zničeného historického jádra Gdaňsku. S rostoucí popularitou PDS, jejíž členská základna se rychle rozrůstala, vedla politický boj a postupně ovládala mnohé oblasti společenského života. Elitu PDS představovali předváleční komunisté, ale členskou masu tvořili noví členové. Zčásti to byli kariéristé a zčásti se do PDS hrnuli mladí lidé ze společensky a hospodářsky

odstrčených vrstev. I přes existenci jistých rozdílů byla PDS vnitřně sevřená a mezi komunistickou elitou nebyly vážnější názorové rozdíly. Stranu energicky řídil W. Gomulka, jehož nejbližším spolupracovníkem byl R. Zambrowski. Většina nejužšího vedení byla aktivní hlavně ve vedení státních institucí. Komunisté ovládali hlavní donucovací nástroje a měli za sebou sovětské jednotky a Rudou armádu, setrvávající v Polsku, a mezinárodní politickou záštitu SSSR (Paczkowski 2000: 104–105).

Na politické scéně v Polsku se v roce 1946 vyprofilovaly dvě hlavní politické strany. Jeden politický tábor reprezentovala Polská dělnická strana (PDS) a její spojenci, druhý tábor představovala Polská lidová strana (PSL), která se jako jediná politická síla těšila podpoře a důvěře veřejnosti. Protože pro prosovětsky orientovanou PDS nebylo výhodné za současné situace konat parlamentní volby, pozornost byla přesunuta ke konání referenda, kde se občané měli vyjádřit k budoucí ústavě a sociálně-ekonomickým reformám. Referendum bylo komunisty zfalšované tak, aby výsledky vyhovovaly PDS. Ve výsledku bylo referendum jen akcí, která měla oddálit volby a zamezit v nich porážce komunistů, a také mělo získat čas pro konsolidaci komunistického bezpečnostního aparátu za účelem účinné kontroly plánovaných voleb. Ve volbách se na základě výsledků zfalšovaného referenda volilo do jednokomorového Ústavodárného Sejmu, který měl 444 členů. Levicové strany v čele s PDS založily volební koalici Volební blok demokratických stran a odborových svazů (zkráceně Demokratický blok) a opoziční PSL se voleb účastnila samostatně. V předvolební kampani komunisté vůči oponentům vedli agresivní kampaň a opozice musela čelit teroru ze strany bezpečnostních složek ovládaných komunisty. Volby proběhly 19. ledna 1947. Volby byly rovněž zfalšovány a znamenaly definitivní porážku demokratické opozice v čele s PSL. V únoru 1947 byla přijata malá ústava jako kompromis nad neshodami ohledně schválení ústavy. V prosinci 1948 komunisté pohltili socialisty a vytvořili jednu stranu s názvem Polská sjednocená dělnická strana (PSDS) a v Polsku začalo období vlády jedné strany (Kubát 2006: 93–98).

Polský nedemokratický režim můžeme rozdělit do čtyř historických etap, které můžeme časově vymezit. První etapa probíhala v letech 1947–1956, druhá

v letech 1956–1970, třetí v letech 1971–1980 a čtvrtá poslední etapa v letech 1980–1989 (Kosman 2011: 9). Tyto etapy jsou charakterizovány událostmi, které určovaly podobu a směr nedemokratického režimu. V historii komunistického Polska můžeme nalézt období kvazitotalitarismu, posttotalitního režimu a prvky byrokraticko-vojenského autoritářského režimu (Ženíšek 2006: 124).

4.2 První etapa kvazitotalitního režimu

První historickou etapu probíhající v letech 1947–1956 můžeme označit za léta stalinismu. Po prosincovém slučovacím sjezdu stanul v čele nového vedení strany Boleslaw Bierut jako její předseda. W. Gomulka nebyl přijat do politického byra a stal se pouze členem ústředního výboru. V Polsku docházelo ke kádrovým změnám na všech pozicích. V administrativě orgány reprezentované jednotlivcem (starostové, prezidenti měst) nahradily národní rady v čele s předsedy. Dále byla zrušena funkce prezidenta Polské republiky a její místo nahradila funkce předsedy Státní rady. Název Polská republika byl nahrazen označením Polská lidová republika. Přeměnu polského státního zřízení dle stalinského vzoru završila nová ústava z 22. července 1952. Dne 26. října 1952 se konaly další volby do Sejmu, které vyhrála PSDS s 273 poslanci z celkového počtu 425 poslanců. Zbytek poslanců tvořila loajální opozice. Maršálkem Sejmu se stal J. Dembowski a Bierut byl premiérem do roku 1954, kdy ho nahradil Cyrankiewicz, ale zůstal v čele vládnoucí strany jako první tajemník. Do Polska ze SSSR pronikal kult osobnosti, který glorifikoval kult B. Bieruta a J. Stalina. Ani Polsku se nevyhnuly politické represe a uvěznění byli například vrchní politici W. Gomulka a M. Spychalski, ale na rozdíl od soudruhů v sousedních státech si zachránili život (Kosman 2011: 342–350).

Toto období lze charakterizovat jako kvazitotalitní, protože nedošlo k naplnění všech znaků totalitarismu. Státu se například nepodařilo podřídit si katolickou církev a kolektivizace zemědělství proběhla jen omezeně. Toto období se neslo ve znamení politických represí, které se dotkly nevinných lidí, i když procesy nebyly tak obrovské jako například v Československu. Veškeré oblasti lidského působení se ocitly v područí komunistické mobilizující ideologie a stát se snažil monopolizovat ekonomiku. V Sejmu se kromě PSDS vyskytovaly další dvě strany, které však byly pro PSDS loajální opozicí a neměly žádný vliv.

Pro Polsko byla specifická personální sovětizace, kdy do polské armády byli dosazováni sovětští důstojníci Rudé armády (Balík, Kubát 2004: 147–148).

4.3 Druhá etapa posttotalitního Polska

Druhá historická etapa probíhala v letech 1956 až 1970. Uvolňování nedemokratického režimu v těchto letech je spojeno se smrtí Stalina v roce 1953 a také se smrtí B. Bieruta v roce 1956, který nesl největší odpovědnost za stalinský teror v minulých letech. Novým prvním tajemníkem byl zvolen Edward Ochab. Ochab se rozhodl uveřejnit v Polsku Chruščovův projev z 20. zasedání sjezdu Komunistické strany, aby posílil svou pozici. Původně důvěrný proslov byl poté publikován a probírán v polském tisku a polskou veřejností. Následné uvolňování režimu dále doprovázela výměna komunistických elit, které byly odpovědně za stalinské zločiny (Kovács 2010: 233–236).

Výbušná sociální situace vyústila 28. června 1956, kdy vypuklo v Poznani dělnické povstání. Dělníci byli nespokojeni s represivním režimem, špatnou sociální situací a poklesem životní úrovně. Povstání bylo krvavě potlačeno a počet obětí je odhadován na osm desítek. Režim věděl, že bude muset najít někoho, kdo umírní napětí ve společnosti. Tím dotyčným byl propuštěný W. Gomulka, který svou účast ve vedení státu podmínil několika demokratizačními požadavky. Na osmém sjezdu ÚV PSDS byl potvrzen Gomulka do funkce prvního tajemníka. Změny se samozřejmě nelíbily SSSR, které v předešlých dnech poslaly své sovětské jednotky směrem k Varšavě, ale po skončení zasedání sjezdu ÚV PSDS a ujištění sovětských představitelů, že Polsko nechce vystoupit ze socialistického tábora, se situace uklidnila a začala éra Polska pod W. Gomulkou (Kovács 2010: 236–246).

Gomulkovo reformní snažení se projevilo mimo jiné i v tom, že odolával tlaku Moskvy a neuskutečnil kolektivizaci polského venkova. Gomulka také podporoval drobnou soukromou průmyslovou a řemeslnou výrobu a obchod (Kovács 2010: 257). Období začínající rokem 1956 přineslo uvolnění režimu a řadu liberalizačních změn. Polská sjednocená dělnická strana (PSDS) sice stále sehrávala vedoucí úlohu, ale její vztahy s ostatními stranami národní fronty (ZSL a SD) se zlepšily v tom smyslu, že se staly více partnerskými. Zlepšil se i vztah

s církví, když od voleb z roku 1957 začal na půdě nově zvolené Fronty národní jednoty působit katolický poslanecký klub Znak. Polsko se stalo zemí s jistou formou limitovaného pluralismu. Represivní povaha státu zůstala zachována, ale v mnohem mírnější podobě. Političtí vězni přestali být mučeni, a nebyli odsuzováni k trestům smrti. Zeslábla ideologická mobilizace společnosti a částečně i ideologická indoktrinace v kultuře a vědě. Změnil se i samotný charakter ideologie, ve které zesílily nacionální akcenty, které se nejvíce projeví v dalším krizovém roce 1968. Stát přestal s bojem proti katolické církvi a vztahy mezi nimi se zlepšily. Ve společnosti také přestávala být přísná cenzura, čehož využíval tisk (Balík, Kubát 2012: 168–169). Na základě těchto znaků bychom mohli toto období označit za období stranického autoritarismu, resp. za období posttotalitního autoritářského režimu (Balík, Kubát 2004: 148).

Rok 1968 v Polsku se nesl ve znamení nepokojů. Ostré konflikty vyvolávalo nezvykle silné hnutí studentů, umělců a intelektuálů (Řezník 2002: 197). Zejména v březnu probíhaly tisíčičlenné manifestace studentů, které byly následně potlačeny a opoziční představitelé byli zatýkáni a uvězněni. V reakci na československé události se začal utužovat polský režim a Gomulka svým postojem zachování jednoty socialistického tábora prokázal, že si zaslouží naprostou důvěru SSSR. Docházelo ke změnám na důležitých politických postech, kdy například funkci ministra národní obrany získal generál W. Jaruzelski. Avšak opozice nemínila složit zbraně a na místa uvězněných nastupovali noví lidé. Rozhodně antikomunistický charakter měla organizace Ruch (Hnutí/Směr), která zpochybňovala státní zřízení Polské lidové republiky. V prosinci 1970 došlo k drastickému zvýšení cen základních produktů každodenní potřeby. Zaměstnanci baltských loděnic V. I. Lenina požadovali odvolání zvýšených cen a následně došlo k bouřím, které se přenesly do Gdaňsku a dalších míst. Bouře byly násilně potlačeny a tyto zásahy si vyžádaly několik obětí a stovky zraněných. To vedlo k tomu, že Gomulka podal demisi a svolané VII. plénum Ústředního výboru PSDS dne 20. prosince 1970 zvolilo jako jeho nástupce Edwarda Gierka (Kosman 2011: 359–365).

4.4 Období byrokraticko-stranického autoritarismu a vznik opozice

Začátek třetí historické etapy v letech 1971–1980 lze spojit s nástupem Edwarda Gierka do čela PSDS. Gierkovi se vyostřená situace, která nastala po studentských demonstracích a stávkách v loděnicích, které byly represivně potlačeny, podařila zklidnit. Gierek zmrazil růst cen jídla, zasadil se o růst mezd, investoval kapitál do modernizace průmyslu a zakoupil nové moderní technologie ze Západu (Osnos 1977: 2015–216). Tyto úspěchy však byly financovány z půjček, a tedy zadlužováním státu, takže se brzy muselo ukázat, že bez hospodářských změn je situace dlouhodobě neudržitelná. Ke stabilizaci moci mělo sloužit její soustředění v užší skupině lidí a otevřenější vztah ke společnosti, omezený otevíráním se na Západ a částečným uvolňováním režimu. To vedlo k možnosti srovnávat domácí podmínky s podmínkami v západních zemích, což umožnilo otevřené formování organizované opozice, jež si ze začátku nekladla za cíl likvidaci systému. První příznaky hospodářského hroucení v důsledku zadluženosti se projevíly v roce 1976, kdy vláda potlačila novou vlnu dělnických protestů, ale musela odvolat oznámené zdražování (Řezník 2002: 198–199).

Podstatnou roli sehrála akce protestů proti změnám ústavy ze září 1975, které mluvily o socialistickém charakteru státu, o vedoucí roli PSDS a o trvalém spojenectví se Sovětským svazem. Demontrace byly potlačeny. Další demonstrace následovaly v roce 1976 jako reakce na již zmíněné zdražování. Demontrace a stávky probíhaly hlavně v Radomi, Ursusu u Varšavy, Gdaňsku, Lodži a v Plocku a také v dalších továrnách po celé zemi. Po potlačení stávek a demonstrací následovaly vlny represí vůči dělníkům. Byly jim snižovány mzdy, dostávali pokuty, řada jich byla uvězněna a vyhozena z práce. Jako reakci na tyto represe vznikl 23. září 1976 Výbor na obranu dělníků (KOR) v čele s Jackem Kuroněm a Janem Józefem Lipským. Dne 28. září bylo založeno Komuniké KOR, které produkovalo tiskoviny mimo dosah cenzury. Ačkoli si KOR uložil jen omezené úkoly, jako obranu obětí represí a uveřejňování případů porušené práva, ze samotné podstaty systému se stával politickou organizací a moc ho za takovou pokládala (Paczkowski 200: 261–264).

Vedení PSDS začalo pronásledovat členy KOR. Pronásledování spočívalo hlavně v krátkodobých zadrženích, domovních prohlídkách, konfiskacích, vyhazovech z práce, odmítání pasů či pokutách. Nebylo vzácné bití, poškozování aut, útoky bojůvek na byty, kde se konaly schůze, přednášky nebo čtení. Vedly se i kampaně za účelem poškodit a diskreditovat různé skupiny či osoby. Nicméně KOR vyvíjel tlaky na mocenské orgány a do léta 1977 bylo mnoho propuštěných a amnestovaných. V březnu 1977 bylo dále založeno Hnutí na obranu práv člověka a občana (ROPCiO), které hlásalo hesla o svobodě a navazovalo na Pilsudského a nezávislost a také na křesťanskodemokratické proudy a národní tábor. V čele byl Czuma a Moczulski. V ROPCiO docházelo k štěpení a Aleksandr Hall založil Hnutí mladého Polska (HMP). V důsledku tohoto vznikla pod vedením Moczulského Konfederace nezávislého Polska (1. září 1979), která se jako první organizace deklarovala politickou stranou. Na okraji těchto hlavních směrů vznikaly v letech 1977–1979 další četné iniciativy: Studentský výbor solidarity (SVS), Sdružení vědeckých kurzů (SVK). Z politického a strategického hlediska však nejdůležitější byly iniciativy obracející se k dělníkům. Zahájil je KOR a následoval pokus Kazimierze Świtóna vytvořit Svobodný odborový svaz (blízký ROPCiO). Dále vznikla podobná struktura Gdaňský SOS. I když činnost odborů měla jen lokální charakter, mocenské orgány se dosti rychle zorientovaly a pochopily výbušný charakter této podoby opoziční činnosti. Podstatnou roli při informování společnosti sehrála polská stanice Rádía Svobodná Evropa. Organizovaný potenciál opozice (kontakty, tisk, zkušenosti z nelegální práce), který se po roce 1976 nahromadil, byl už značný. Opozice se dovolávala i garancí o dodržování lidských práv, podepsaných v Helsinkách 1975. Začal se vytvářet předobraz pluralistické politické scény. Zhoršování nálad a rostoucí nespokojenost ve společnosti ve spojení s klesající vládní autoritou začaly představovat reálné ohrožení vládnoucí garnitury (Paczkowski 2000: 265–269). Zároveň posílilo i postavení církve, když byl v říjnu 1978 zvolen papežem Karol Wojtyla, což bylo pro Moskevský tábor skutečný šok (Zaremba 2005: 317).

Tuto třetí historickou etapu Polska lze charakterizovat jako období byrokraticko-stranického autoritarismu. Polský režim se posunul směrem

k pragmatismu. Dovolávání se ideologie, která byla čím dál méně komunistická, se ve výsledku stalo pouhou otázkou rituálu (Balík, Kubát 2012: 169). Velký důraz byl kladen na uspokojování životních potřeb obyvatel. Byly prováděny ekonomické reformy, které přinesly dočasné zvýšení životní úrovně, ale za cenu dramatického zadlužení země. Z tohoto výkladu lze také hovořit o etapě konzumního komunismu v Polsku. Poklesl význam a politický monopol PSDS a objevovala se četná opoziční hnutí. To mělo za následek, že v Polsku se etablovala sice nelegální a šikanovaná, ale nelikvidovaná a demokratická protisystémová opozice (Kubát 2006: 116–117).

4.5 Čtvrtá etapa vojenského a byrokratického autoritarismu

Zhoršující se ekonomická situace, způsobená výrazným zadlužením Polska, a sociální problémy i narůstající opoziční hnutí vedly na přelomu 70. a 80. let k novému růstu napětí a dělnické nespokojenosti. Opozice dokázala v takové situaci navázat kontakty s dělnictvem ve velkých podnicích, měla podporu ze zahraničí a vytvářela a pomáhala zakládat celonárodní struktury. Tato čtvrtá etapa Polska v letech 1980 až 1989 se stala zásadní pro přechod k demokracii v Polsku. V srpnu 1980 v loděnicích V. I. Lenina v Gdaňsku byla zahájena okupační stávka a vznikl stávkový výbor, v jehož čele stanul elektrikář Lech Walesa. Stávku aktivně podpořila řada významných intelektuálů. Stávka se rozšířila a velmi rychle zachvátila největší podniky v Polsku. Dne 17. srpna byl vytvořen Mezipodnikový stávkový výbor v čele s Lechem Walesou. Občanská neposlušnost ovládla celou zemi. V této situaci byl Gierek přesvědčován, aby odstoupil z funkce, a mocenský aparát požadoval, aby generál Jaruzelski vojensky zasáhl. Vojenský zásah se však neuskutečnil, Gierek byl odvolán a na jeho místo prvního tajemníka PSDS byl jmenován generál Wojciech Jaruzelski (Řezník 2002: 199).

Dne 31. srpna 1980 byly podepsány za zprostředkovatelské role církve Gdaňské dohody a vládní vyjednavací v nich přijali nejdůležitější požadavky stávkujících. Na oplátku za potvrzení vedoucí politické role strany byl vládou akceptován dlouhý seznam ústupků dělníkům, a to včetně práva dělníků na stávku, práva organizovat se ve svobodných odborech a zmírnění cenzury. Delegáti jednotlivých stávkových výborů se sdružili v Národním koordinačním

výboru nových samosprávných odborů (NSZZ). Novou nezávislou odborovou organizaci nazvali Solidarity a jako předseda byl zvolen Lech Walesa. Solidarity za patnáct měsíců své zákonné činnosti získala skoro deset milionů a její činnost zahrnovala plány reforem, diskuse a politické projevy. Na zasedání výboru solidarity 3. 12. 1981 se volalo po svobodných volbách a referendu o polském spojení se Sovětským svazem (Davies 2003: 39–41).

V Gdaňských dohodách se tedy nově vzniklé odbory zavázaly, že nebudou podryvat autoritu státu a roli PSDS a odborů existujících v rámci socialistického tábora. Vláda se na oplátku zavázala přijmout jednadvacet požadavků, pod které se podepsali stávkující dělníci. Požadavky zahrnovaly řadu ekonomických ústupků dělníkům (Kosman 2011: 375). Kromě zmíněného práva na stávkou, svobodných odborů a zmírnění cenzury, zahrnovaly Gdaňské dohody například i propuštění politických vězňů; proplacení mezd dělníkům po dobu, co stávkovali; zvýšení základní mzdy; garanci zvyšování mezd o inflaci; garanci zajištění dostatečného množství zboží pro domácí trh; snížení hranice odchodu do důchodu; zlepšení zdravotní péče; zvýšení počtu mateřských školek; snížení čekací doby na přidělení bytu a pracovní volno o sobotách (World Affairs 1982: 11–19).

Období od roku 1980 do prosince 1981 je charakterizováno jako období charakteristické překotným vývojem a nestabilitou, které ukončilo období stranicko-byrokratického autoritarismu. Jedinou fungující složkou ve státě se ukázala být armáda a bezpečnostní aparát. Role armády v politice s nástupem generála Jaruzelského vzrostla a generálové obsazovali nejdůležitější státní funkce (Kubát 2006: 117). Prosincové požadavky sjezdu Solidarity a to, že se Walesa dostával pod sílící tlak radikálů, kteří připouštěli konfrontaci sil, vyústily dne 13. 12. 1981 k vyhlášení válečného stavu. Solidarity byla vojensky napadena a rozpuštěna. Veškerá její činnost přešla do ilegality. Členové byli pozatýkáni a vlny stávek potlačeny (Davies 2003: 42). Ustavení Vojenské rady národní spásy v čele s generálem Jaruzelským započalo fázi vojensko-byrokratického autoritarismu Polska. Vláda se dovolávala národních a státních zájmů a nikoli komunistické ideologie a dočasně byly posíleny represe. Období vojensko-byrokratického autoritarismu trvalo jen do začátku roku 1983, kdy byl válečný

stav ukončen a režim se dostal do poslední fáze byrokratického autoritarismu. Tentokrát nikoliv byrokraticko-stranického autoritarismu, jako po roce 1970, protože mocenské postavení strany bylo již pouze formální. V roce 1986 následovala velká amnestie pro všechny politické vězně. Režim se pomalu dostával do fáze rozkladu, který následně vyústil v jednání s protikomunistickou opozicí a následný pád režimu v roce 1989 (Balík, Kubát 2004: 150).

4.6 Přejchod k demokracii

Komunistický režim v Polsku se ke konci 80. let 20. století nacházel v politické i hospodářské krizi. Režim rapidně ztrácel podporu a legitimitu a stav ekonomky byl hrozivý. Nedostávalo se základních potravin a spotřebního zboží a jejich shánění bylo velice únavné a obtížné. V ekonomice dominoval státní sektor, i když se rozvíjelo drobné soukromé podnikání, země byla dramaticky zadlužená a trpěla vysokou inflací. Na druhou stranu existovalo jisté sociální zabezpečení a nezaměstnanost byla minimální, což je pro komunistické režimy typické. Negativní ekonomické jevy však jednoznačně dominovaly nad těmi pozitivními a situace vyžadovala okamžitou nápravu (Kubát 2005: 28–29).

Situace vyvrcholila na přelomu let 1988–1989, kdy po zamítnutí vládního návrhu hospodářských reforem v lidovém referendu růst hospodářských potíží a vysoká inflace vyvolaly v roce 1988 vlnu stávek. Jaruzelski chtěl o zastavení stávek zahájit rozhovory se Solidaritou a dosáhnout dohody, která by v polských továrnách zajistila sociální smír (Brumberg 1990: 71–72). Solidarita byla připravena na rozhovory již delší dobu, jak deklaroval její předseda Lech Walesa. Generál Jaruzelski musel přesvědčit k jednání komunisty, kteří chtěli zablokovat jakoukoli dohodu s opozicí, v rámci níž by se strana musela vzdát své moci. Jedním z hlavních vůdců skupiny polských stranických konzervativců, kteří si dohodu nepřáli, byl Alfred Miodowicz, který byl vedoucí představitel vládou podporovaných odborů. Generál pro přesvědčení odpůrců vyjednávání vyzkoušel riskantní taktiku, těsně před hlasováním o legalizaci Solidarity pohrozil, že pokud Solidarita nebude legalizována, položí svou funkci. Přesvědčil také generála Kiszczaka (ministr vnitra), generála Floriana Siwického (ministr obrany) a předsedu vlády Rakowského, aby rezignovali spolu s ním. Generál spoléhal na to, že komunisté nebudou chtít vládnout v konstituční krizi bez

nejmocnějších postav celého režimu, a nakonec uspěl. Příštího dne oznámil, že jednání se Solidaritou u kulatého stolu budou zahájena 6. února (Sebestyen 2011: 241–243).

4.7 Kulaté stoly

První neoficiální kontakty mezi vládou a opozicí probíhaly již v roce 1988, kdy vypukly masivní stávky. Oficiální jednání pak začala 6. února 1989, kdy se ve Varšavě v Radziwillovském paláci uskutečnila jednání zástupců vládnoucí elity a opozice. Polský přechod k demokracii proběhl pokojnou formou porozumění mezi státní mocí a protikomunistickou opozicí. Symbolem tohoto porozumění se staly tzv. kulaté stoly, jež představovaly mechanismus systémové změny. Jednání u kulatých stolů byla vrcholem procesu přechodu k demokracii a později z nich vzešla podoba státního zřízení, která zapříčinila vznik Třetí republiky (Kubát 2006: 134–135).

To, že se v Polsku odehrály změny jako jedny z prvních mezi státy východního bloku, je dáno tím, že v Polsku bylo možno zřetelně rozlišit mezi příznivci konzervativního proudu (hard-liners) a reformátory (soft-liners) v elitě nedemokratického režimu (Ženíšek 2006: 132). Toto jasné rozlišení a čitelnost připravilo prostředí, ve kterém pak mohli vyjednávat zástupci proreformní skupiny PSDS a zástupci opozice - Solidarity. Proreformními zástupci byli generál Jaruzelski, generál Kiszczak, M. F. Rakowski a generál F. Siwicki. Do čela jednání za Solidaritu se postavil Lech Walesa se svými spolupracovníky B. Geremkem, T. Mazowieckim a J. Kuroněm (Sebestyen 2011: 244).

Rozhovory u kulatých stolů probíhaly ve třech pracovních skupinách. První pracovní skupina se zabývala sociálně-ekonomickými otázkami, druhá pracovní skupina jednala o politických reformách a třetí pracovní skupina diskutovala o problematice odborového pluralismu. Kromě těchto tří hlavních skupin existovalo ještě několik podskupin, které se věnovaly následujícím problematikám: zemědělství, hornictví, právo a soudnictví, místní samospráva, mládež, média, věda, školství, zdravotnictví a ekologie (Kubát 2006: 136–137).

Vládnoucí elita si byla vědoma svého slabého postavení ve společnosti a upadající legitimacy komunistického režimu a paradoxně bylo jejím cílem

uskutečnit brzké volby, u kterých si myslela, že bude mít šanci uspět, když opozice nedostane dostatek času na volební kampaň. Solidarity si od rozhovorů slibovala jedinou věc, a to své zákonné obnovení. Jednající strany se dohodly na konání polosoutěživých voleb do Sejmu, kde 35 % mandátů bude vyčleněno pro demokratickou soutěž, které se bude moci účastnit i opozice. Dalším výsledkem bylo vytvoření druhé komory parlamentu, Senátu, do kterého se volilo svobodně a demokraticky. Strany se také dohodly na obnovení úřadu prezidenta, kterým se měl stát generál Jaruzelski, jehož role měla mít v systému silné postavení. Dohoda u kulatého stolu byla podepsána 5. dubna 1989 jako výsledek hlavních vyjednávačů L. Walesy a C. Kiszczaka. Preambule tohoto dokumentu prohlašovala, že se jedná o začátek cesty k parlamentní demokracii, což znamenalo konec socialistické demokracie (Ash 1991: 12-13). Role Solidarity byla důležitým faktorem zapříčiňujícím konec komunismu, ale nebyla jediným. Systém kolaboval zevnitř, protože nebyl schopen soupeřit s globální kapitalistickou ekonomikou (Rae 2009: 40).

4.8 Parlamentní volby 1989

Před volbami byla vládní propaganda nesmiřitelně zaměřena vůči opozici. Během parlamentní kampaně získala opozice přístup do vládního rozhlasu a televize. Dne 8. května 1989 vyšlo první číslo listu Volební noviny, které plnilo a stále plní významnou roli tvůrce veřejného mínění (Kosman 2011: 394).

Volby se konaly 4. června 1989 a překvapily poměrně nízkou volební účastí, pouhými 62, 1% oprávněných voličů (Kosman 2001: 395). Zástupci Solidarity ve volbách kandidovali pod záštitou Občanského výboru (KO), který vytvořil Lech Walesa v roce 1988, jako kádrové zázemí Solidarity pro účinnější jednání s vládou. KO s velkým nasazením podporovala katolická církev a významné zahraniční osobnosti. Na straně KO také stála mnohá významná periodika a rozhlasová stanice Svobodná Evropa. Kromě KO se voleb účastnily i jiné nesolidaritní opoziční skupiny jako Unie reálné politiky a Hnutí svobodných demokratů. Vládní koalice se skládala z PSDS a loajální opozice. Panuje názor, že PSDS parlamentní volby 1989 nezvládla, protože si nedokázala poradit s novou realitou volebního soutěžení. Solidarity proti PSDS vedla úspěšnější a

efektivnější kampaň spojenou s propagací a také se lépe ujala sestavování kandidátek (Kubát 2000: 47–49).

První kolo voleb se tedy uskutečnilo 4. června 1989 a druhé kolo proběhlo 18. června 1989. Druhého kola se účastnilo už jen 25, 11 % voličů. Již první kolo voleb přineslo drtivé vítězství Solidarity a ohromnou porážku vládní koalice. V prvním kole získali zástupci Solidarity 92 senátorských mandátů ze 100. Ani jeden z kandidátů vládní koalice nezískal senátorské křeslo. Ve druhém kole získali kandidáti Solidarity 7 senátorských mandátů ze zbylých 8, protože 1 mandát získal nezávislý kandidát. Ve volbách do Sejmu získali kandidáti Solidarity v prvním kole všech možných 161 poslaneckých mandátů, které byly určeny pro demokratickou soutěž. Vládní koalici tak připadlo 299 mandátů, které měla zajištěny jako výsledek jednání od kulatých stolů. Příčinu malé volební účasti lze spatřovat v neochotě voličů volit ve volbách do Sejmu, které nebyly úplně svobodné. Nízká volební účast ve druhém kole do Sejmu je pravděpodobně zapříčiněna tím, že po prvním kole již bylo prakticky rozhodnuto o vítězi (Kubát 2000: 49–51).

Po volbách se začaly utvářet poslanecké kluby jednotlivých uskupení. V červnu 1989 vznikl OKP, jehož předsedou se stal B. Geremek a PSDS utvořila poslanecký klub pod vedením M.Orzechowského. Ihned po volbách byl za předsedu Sejmu zvolen lidovec Mikołaj Kozakiewicz a předseda Senátu Andrzej Stelmachowski (OKP). První nekomunistickou vládu ve středovýchodní Evropě sestavil jeden z vůdců Solidarity Tadeusz Mazowiecki dne 12. září 1990. Vládní koalice nemohla díky přiděleným křeslům v parlamentu přijít o většinu, ale fakticky se jednalo o šokující porážku. Skutečným vítězem voleb byla opozice, která získala všechny volené mandáty. Voliči dali jasně najevo, že si nepřejí pokračování komunistického režimu a ani vládnoucí elita se nepokusila volby anulovat a výsledky uznala. Parlamentní volby tak znamenaly pád komunismu a zrození Třetí Polské republiky. Volby taktéž splnily legitimizační funkci a znamenaly akceptaci procesu demokratizace (Kubát 200: 52).

4.9 Prezidentské volby a přijetí Ústavy

Walesa po nějakém čase zatoužil nahradit Jaruzelského na postu prezidenta, v čemž mu pomáhali takoví poradci a taktici, jako dvojčata Jaroslaw a Lech Kaczynští. Prezident však v klidu spolupracoval s parlamentem a bděl nad legislativními změnami. Na návrh prezidenta Jaruzelského Sejm zavedl změny v ústavě – vypustil zmínky o vedoucí úloze PSDS a o přátelství se SSSR, navrátil tradiční název Polská republika a státní znak (Kosman 2011: 396).

Dne 19. července 1990 předložil prezident Jaruzelski v Sejmu návrh na zkrácení prezidentského funkčního období a na volbu nástupce všeobecným hlasováním na pět let. Volební kampaň byla zahájena v říjnu a zapojilo se do ní šest kandidátů, kteří získali nejméně 100 tisíc podpisů. Reálnými kandidáty byli Walesa a Mazowiecki. První kolo voleb proběhlo 25. listopadu a zúčastnilo se ho 60,6 % oprávněných voličů. Dá se říct, že podle vedení kampaně a slibů v něm vyhráli dva populisté Walesa (39, 9 %) a Tyminski (23, 1 %). Ve druhém kole zvítězil Lech Walesa (74, 25 %) a přísahu složil v Sejmu 22. prosince 1990 (Kosman 2011: 397–398).

Dubnová a prosincová novelizace ústavy z roku 1952 nemohly být dlouhodobým základem demokratického státu. Bylo jasné, že je potřeba přijmout novou ústavu, a zpočátku panovala naděje, že to bude brzy. Nicméně bouřlivá a konfliktní atmosféra to neumožnila a na novou ústavu bylo nutné počkat až do roku 1997. Nejprve probíhaly pokusy o přijetí malé ústavy. Reálné přijetí takového dokumentu se objevilo po parlamentních volbách v říjnu 1991, které byly prvními plně soutěživými a demokratickými volbami v Polsku po pádu komunismu. Malá ústava byla schválena 17. října 1992, ale účinnosti po ústavních stížnostech nabyla až 8. prosince 1992. Malá ústava měla platit jen do schválení nové ústavy. Malá ústava dělí moc na zákonodárnou, výkonnou a soudní. Zákonodárnou moc podle ní tvoří Sejm a Senát, výkonnou moc prezident a vláda a soudní moc tvoří nezávislé soudy. Malá ústava výslovně nestanovila základní hodnoty, ale v textu se však průběžně objevují. Jsou to: nezávislost, suverenita, bezpečnost státu, svrchovanost a vůle lidu, dobro vlasti, demokracie apod. Dále malá ústava umocňuje postavení výkonné moci a snižuje roli parlamentu. Malá ústava narušila tradiční ústavní převahu Sejmu v politickém

systemu země. Malá ústava také posílila roli prezidenta, který je dle ní volen přímou volbou na pětileté funkční období. (Kubát 2006: 143–145).

Na jaře roku 1994 začala ústavní komise Národního shromáždění projednávat sedm návrhů nové ústavy. Tato práce jí trvala tři roky. Ústava byla nakonec schválena Národním shromážděním 2. dubna 1997 a ještě téhož dne vyhlásil prezident republiky ústavní referendum. Referendum se konalo 25. května 1997 a většina voličů se vyslovila pro návrh ústavy. Ústava byla kvůli nízké účasti schválena jen nevýraznou většinou, ale svou účinnost nabyla 17. října 1997. Ústava nevybočuje ze standardů moderního evropského demokratického konstitucionalismu. Naprosto jasně definuje typ politického režimu, který je parlamentní, přestože přisuzuje prezidentovi roli druhého reprezentanta lidu, protože je volen přímou volbou. Druhým velkým kladem je skutečnost, že ústava obsahuje mnoho stabilizačních mechanismů ústavního systému a předchází vládním krizím. Určuje také způsob vytváření vlády a obsahuje institut konstruktivního vota nedůvěry. Ústava je velmi dlouhá a skládá se z preambule, 13 kapitol a 243 článků (Kubát 2005: 41–42).

V letech 1989–1990 existoval v Polsku hybridní režim, jehož určení je velmi komplikované. V praxi se režim choval jako parlamentní, ale formálně se nacházel v půli cesty mezi parlamentarismem a poloprezidencialismem. Prezident měl široké kompetence a mohl uplatňovat reálnou výkonnou moc, ale nebyl volen přímou volbou. Od roku 1990 se prezident volil přímou volbou a stal se jím Lech Walesa, který využíval svých ústavou daných pravomocí, a dokonce se snažil je posilovat. Režim se tak posunul směrem k poloprezidentskému a setrval tak do roku 1995, kdy byl prezidentem zvolen A. Kwasniewski, který ho posunul zpět směrem k parlamentnímu režimu. Ústava z roku 1997 pak oficiálně stanovila režim za parlamentní, kde vykonavatelem výkonné moci je výhradně vláda v čele s premiérem (Kubát 2005: 44–45).

5 Komparace

Při komparaci Československa a Polska je důležité nejprve porovnat, jakou podobu měl odstraňovaný režim a jak vypadala tehdejší vládnoucí elita, která se držela u moci. V Československu v komunistické straně převládalo konzervativní křídlo, jež se odmítavě stavělo k jakémukoliv pokusu o reformu, ať se jednalo o reformy ekonomického či politického charakteru. Převaha konzervativního proudu ve straně byla následkem československé „normalizace“ po okupaci vojsky Varšavské smlouvy. Režim držel občany v Československu mimo politickou sféru a podporoval v nich nezájem o politiku díky „společenskému sociálnímu kontraktu“ a snažil se eliminovat pomocí represí všechna opoziční hnutí. Polský autoritářský režim se nacházel ve špatné ekonomické situaci a nebyl občanům schopen zajistit přijatelné sociální služby. V čele vládnoucí strany stála vojenská elita v čele s generálem Jaruzelským. Ve straně po vojenském převratu generála Jaruzelského nedocházelo k politickým čistkám, jako za období normalizace v Československu, a tudíž na rozdíl od Československa existovalo ve straně reformní křídlo, které bylo ochotné zahájit liberalizaci režimu.

Rozdíl mezi Československem a Polskem byl také v tom, jak se lišila opozice vůči nedemokratickému režimu. V Československu opoziční hnutí reprezentovaly menší skupiny intelektuálů, které zaštiťovala Charta 77, jakožto v Československu asi nejvýraznější opoziční uskupení. V Polsku naopak existovalo masové hnutí. Toto hnutí reprezentovaly silné nezávislé odbory, reprezentované svazem Solidarity, které vzniklo na počátku 80. let. Zatímco v Československu neměla opozice ve společnosti velký vliv, význam polského dělnického hnutí byl ve společnosti enormní, o čemž svědčí i to, že Solidarity brzy po jejím vzniku získala až deset milionů členů.

Kromě vnitřních ekonomických problémů, kterými oba státy trpěly, byl pro přechod k demokracii důležitý nástup M. Gorbačova do čela moskevského vedení strany. Právě změna zahraniční politiky a zrušení Brežněvovy doktríny, což znamenalo zrušení omezené suverenity států východního bloku, dala první impuls k tomu, aby oba státy mohly započít svou cestu k demokratizaci. V Polsku lze spojit s počátkem demokratizace již rok 1980, kdy byly podepsány

Gdaňské dohody a vznikla Solidarita. Ovšem jakýsi konzistentní proces započal až v roce 1988, kdy vypukla vlna rozsáhlých stávek po referendu o hospodářských reformách. Tyto stávky vyvolaly jednání mezi zástupci vlády a Solidarity, což vedlo až k tzv. „kulatým stolům“, které se konaly v první půlce roku 1989. V Československu přechod k demokracii započal později. Jako začátek přechodu k demokracii bychom v Československu mohli datovat právě 17. listopad 1989 a brutální rozeznání studentské demonstrace, které probralo společnost z letargie. Zástupci opozice tak od společnosti získali jakousi legitimitu a začali jednat s vládnoucí elitou.

Za iniciátory přechodu k demokracii bychom v Československu mohli označit skupinky intelektuálů a také studenty, kteří zorganizovali studentskou demonstraci. Právě po brutálním rozeznání studentské demonstrace se v listopadu 1989 opoziční skupiny sjednotily a propojily a vzniklo Občanské fórum, které následně zastřešovalo opozici v jednání s vládnoucí elitou. Hlavní roli pak v OF sehrála osoba Václava Havla. Naopak iniciátorem přechodu v Polsku bylo dělnické odborové hnutí Solidarita v čele s Lechem Walesou.

Vládnoucí elita v Československu reprezentovaná konzervativním křídlem KSČ liberalizaci a demokratizaci odmítala. Až po generální stávce bylo jasné, že vedení nemá podporu společnosti. Konzervativní křídlo strany se zhroutilo a podalo demisi, což umožnilo vést vyjednávání s reformními komunisty a začít proces přechodu k demokracii. Naopak v Polsku bylo postavení vládnoucí elity slabé a dominantnější postavení měla opozice. Reformní proud komunistů ve straně zvítězil a zasedl s opozicí ke „kulatým stolům“, aby mohl být uskutečněn přechod k demokracii a liberalizace společnosti.

Pro konečnou konsolidaci demokracie a ukončení procesu přechodu k demokracii je důležité to, kdy byla vytvořena nová vláda a kdy se konaly první demokratické volby. V Československu po listopadové revoluci nabraly události rychlé tempo. První vláda, kde mělo OF zajištěnou převahu a plnou hegemonii, byla ustavena 9. prosince. První svobodné a demokratické volby po pádu režimu proběhly 8. a 9. června 1990. V Polsku se volby uskutečnily v červnu 1989 a ve své podstatě byly spíše polosoutěživé, protože vládnoucí strana měla zajištěnou

převahu v Sejmu. Svobodně se volilo pouze do nově zřízené druhé komory parlamentu, do Senátu. Celkovým vítězem se ale stala demokratická opozice jako v Československu.

Co se stalo s iniciátory přechodu k demokracii? Hlavní iniciátor přechodu k demokracii v Československu Občanské fórum se do roku 1992 rozpadlo a na jeho troskách vznikly jiné politické strany. Václav Havel, jakožto symbol revoluce, se stal československým prezidentem a následně prezidentem České republiky a ve svém úřadu setrval až do roku 2003. Hnutí Solidaritu v Polsku čekal stejný osud jako OF. V následném vývoji v Polsku se Solidarita kvůli vnitřním rozporům rozpadla na několik samostatných organizací odborů a politických stran. Po znovuzavedení úřadu prezidenta v Polsku byl nejprve ve funkci prezident generál Jaruzelski, který byl 22. prosince 1990 nahrazen předsedou Solidarity Lechem Walesou. Důležitým rozdílem je to, že Občanské fórum se rozpadlo až po prvních demokratických a soutěživých volbách. Solidarita se však rozpadla ještě před prvními plně demokratickými volbami, jelikož první svobodné volby proběhly v Polsku až v roce 1991.

V Československu byl proces přijetí ústavy na rozdíl od Polska rychlejší. Kvůli rozdělení Československa na dvě samostatné země, byla Ústava České republiky přijata dne 16. prosince 1992 a Ústava Slovenské republiky dne 1. září 1992. Polské přijetí ústavy byl proces komplikovanější a zdlouhavější. Polsko první nekomunistickou demokratickou ústavu přijalo až v roce 1997 a ústava vstoupila v platnost 17. října 1997. Avšak již v roce 1992 byla v Polsku přijata tzv. malá ústava, která deklarovala obecné demokratické principy. Přijetím ústav v obou zemích, v případě Polska pak přijetím malé ústavy, byl ukončen přechod k demokracii a demokracii můžeme považovat za konsolidovanou. I když v Polsku přechod k demokracii započal dříve než v Československu, můžeme konstatovat, že v Československu naopak přechod k demokracii proběhl rychleji.

6 Závěr

Při zkoumání jednotlivých režimů v Československu a Polsku je nejprve důležité si uvědomit, že ačkoli řadíme komunistické Československo a Polsko do kategorie nedemokratických režimů, oba státy nelze jednoduše označit za totalitní po celou dobu jejich existence v táboře východního bloku. Oba státy prodělaly transformaci v určitých historických etapách. Například Československo od únorového převratu v roce 1948 až do poloviny 50. let bylo režimem totalitním, kde u moci byla jediná strana a společnost se ocitla pod nadvládou komunistické ideologie. Po Pražském jaru a v období československé normalizace se režim přetransformoval na režim posttotalitní, kdy společnost rezignovala na politické dění a byla k němu apatická, což bylo dáno hlavně tlakem režimu na životy občanů. Ideologii už nikdo nevnímal jako náboženství a pouze přetrvávala v jakémsi společenském vzduchoprázdnu a společnost k ní byla apatická. Zato polský komunistický režim si prošel vícero fázemi nedemokratického zřízení. Jakýsi kvazitotalitní režim v Polsku panoval do poloviny 50. let, kdy byl nahrazen režimem posttotalitním. V 70. letech byl tento posttotalitní režim nahrazen po vlně stávek autoritářským režimem byrokraticko-stranickým, kdy se režim přesunul směrem k pragmatismu a stával se více konzumní. Posléze následoval v Polsku vojenský puč a režim se transformoval na vojensky autoritářský. Je důležité si toto uvědomit, abychom pochopili povahu odstraňovaného režimu a mohli si uvědomit všechny okolnosti a události spojené s následným přechodem k demokracii.

Ze závěrů komparační části práce můžeme konstatovat, že odstraňovaný režim se lišil svou povahou, ale můžeme nalézt celou řadu podobných znaků. Jedná-li se o zahájení přechodu, tak byl přechod zahájen dříve v Polsku. I když se od sebe iniciátoři přechodu a opoziční skupiny svou podstatou lišili, dokázali nakonec dovést k zemi k demokratickému uspořádání a oba hlavní představitelé jednotlivých táborů se později stali prezidenty. V rámci vládnoucí elity nakonec v obou státech hlavní roli sehrálo reformátorské křídlo. Svobodné volby se konaly zhruba ve stejných časových horizontech a zvítězila v nich demokratická opozice. Podstatný rozdíl nastává v tom, jak dlouho oba přechody trvaly. Polský přechod k demokracii začal dříve, ale taky trval mnohem déle. Československý

přechod sice začal později, ale události spojené s demokratizací proběhly rychleji.

Za cíl své práce jsem si také vytyčil zařadit jednotlivé přechody k demokracii do typologie přechodů k demokracii. Podle teorie Karlové a Schmittera bych československý přechod k demokracii, na základě výše uvedených závěrů, zařadil do kategorie přechodů nacházejících se na pomezí paktu a reformy s tím, že by se na pomyslné ose nacházelo Československo blíže k reformě. Základem je fakt, že iniciativa k přechodu k demokracii vzešla od mas, které si vynutily od vládnoucí elity kompromis a vyhnuly se násilí. Z hlediska Huntingtonovy typologie přechodů k demokracii bych československý přechod k demokracii zařadil do kategorie sjednaný přechod (*transplacement*). K přechodu došlo společným postupem vlády a opozice. Vláda sice z počátku vyjednávat o změně režimu nechtěla, ale nakonec převládlo její reformní křídlo a došlo k dohodě s opozicí a ke změně režimu směrem k demokratickému zřízení.

Polsko bych dle typologie Karlové a Schmittera a dle závěrů komparace také zařadil do kategorie přechodů spadajících pod reformu. V Polsku si také masy vynutily od vládnoucí elity kompromis, na jehož základě se uskutečnil přechod k demokracii. Dle Huntingtonovy typologie je Polsko také příklad sjednaného přechodu. I když v Polsku měla na rozdíl od Československa opozice dominantnější postavení a vládnoucí elity byly z větší části reformátoři. Za typický znak sjednaného přechodu v Polsku pak můžeme označit „kulaté stoly“, díky kterým byl polský přechod k demokracii uskutečněn.

Závěrem lze tedy říct, že přechody k demokracii v Československu a Polsku se od sebe lišily procesem tranzice, ne jejím typem. Hlavní rozdíl mezi Československem a Polskem nacházím tedy v povaze odstraňovaného režimu a v jednotlivých typech nedemokratických režimů, které se v období komunistické historie nacházely na území obou států.

7 Seznam použité literatury a pramenů

Ash, Timothy G. (1991). *Rok zázraků* (Praha: Lidové noviny).

Balík, Stanislav – Kubát, Michal (2004). *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů* (Praha: Dokořán).

Balík, Stanislav – Kubát, Michal (2012). *Teorie a praxe nedemokratických režimů* (Praha: Dokořán).

Balík, Stanislav (2007). Totalitární a autoritativní režimy. In: Hloušek, Vít – Kopeček, Lubomír eds., *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie* (Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav), s. 259–284.

Bolman, Lee G. – Deal, Terrence E. (1992). Leadership Lessons from Mikhail Gorbachev. *Human Resource Development Quarterly*. Vol. 3, No. 1, p. 3-23.

Brumberg, Abraham (1990). Poland: The Demise of Communism. *Foreign Affairs*. Vol. 69, No. 1, p. 70-88.

Bureš, Jan (2007). *Občanské fórum* (Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk).

Cabada, Ladislav – Šanc, David (2005). *Český stranický systém ve 20. století* (Plzeň: Aleš Čeněk).

Davies, Norman (2003). *Polsko: dějiny národa ve středu Evropy* (Praha: Prostor).

Dvořáková, Vladimíra – Kunc, Jiří (1994). *O přechodech k demokracii* (Praha: Sociologická nakladatelství).

Friedrich Carl J. – Brzezinski Zbigniew K. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy* (Cambridge: Harvard University Press).

Gerloch, Aleš (2002). *Ústavní systém České republiky: základy českého ústavního práva* (Praha: Prospektrum).

Havel, Václav (1990). Jak se rodila Charta 77. In.: Prečan, Vilém. *Charta 77, 1977-1989* (Bratislava: Archa), s. 15–31.

Huntington, Samuel P. (1991–1992). How Countries Democratize. *Political Science Quarterly*, Vol. 106, No. 4, 579–516.

Huntington, Samuel P. (2008). *Třetí vlna: demokratizace na sklonku dvacátého století* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury).

Karl, Terry L. – Schmitter, Phillip C. (1991). Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*, Vol. 43, No. 2, 269-284.

Kosman, Marcelli (2011). *Dějiny Polska* (Praha: Karolinum).

Kovács, István (2010). *Pilsudski-- Katyň-- Solidarita--: klíčové pojmy polských dějin 20. století* (Brno: Barrister & Principal).

Kubát, Michal (2000). *Politika v Polsku po roce 1989 : volby, volební systémy a jejich politické konsekvence* (Praha: Karolinum).

Kubát, Michal (2005). *Demokracie v Polsku: politický systém Polské republiky (1989-2005)* (Praha: Slon).

Kubát, Michal (2006). *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století: institucionálně politická studie* (Praha: Dokořán).

Lapidus, Gail W. (1989). GORBACHEV'S NATIONALITIES PROBLEM. *Foreign Affairs*. Vol. 68, No. 4, p. 92-108.

Linz, J. J. – Stepan, A. (1996). *Problems of democratic transition and consolidation : southern Europe, South America, and post-communist* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press).

Linz, J. J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Colorado: Lynne Reinner Publishers, Inc.).

Luers, William H. (1990). Czechoslovakia: Road to Revolution. *Foreign Affairs*. Vol. 69, No. 2, p. 77-98.

Mencl, Vojtěch (1990). *Křížovatky 20. století* (Praha: Naše vojsko).

Možný, Ivo (2009). *Proč tak snadno-- : některé rodinné důvody sametové revoluce* (Praha: Sociologické nakladatelství).

Nálevka, Vladimír (2005). *Světová politika ve 20. století II.* (Praha: Aleš Skřivan ml.).

Orosz, Ladislav (2009). *Ústavný systém Slovenskej republiky (doterajší vývoj, aktuálny stav, perspektívy)* (Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika).

Osnos, Peter (1977). The Polish Road to Communism. *Foreign Affairs*. Vol. 56, No. 1, p. 209-220.

Otáhal, Milan (1994). *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989* (Praha: Maxdorf).

Otáhal, Milan (2003). *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968-1989* (Praha: Dokořán).

Pacner, Karel (1997). *Osudové okamžiky Československa* (Praha: Themis).

Paczkowski, Andrzej (2000). *Půl století dějin Polska 1939-1989* (Praha: Academia).

Pavlíček, Václav (1996). Ústava České republiky. In: Kunc, Jiří eds., *Demokracie a ústavnost* (Praha: Karolinum), s. 128–145.

Pernes, Jiří (2008). *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století* (Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury).

Pokorný, Dušan (1994). Economy and Society in Russian Reforms. *International Journal of Political Economy*. Vol. 24, No. 1, p. 76-95.

Pokorný, Jiří (1994). *České země 1918-1994* (Praha: Práh).

Prečan, Vilém (1990). *Charta 77, 1977–1989* (Bratislava: Archa).

PSP.cz (2014). Poslanecká sněmovna parlamentu České republiky (<http://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>, 31. 3. 2014).

Rae, Gavin (2009). No Freedom Without Solidarity! *Social Europe: The Journal of the European Left*. Vol. 4, No. 3, p. 37–40.

Rataj, Jan (1995). *Komunistické Československo 1: 1945–1960* (Plzeň: ZČU, Pedagogická fakulta).

Rataj, Jan (2003). *KSC a Československo I. (1945–1960)* (Praha: Oeconomica).

Rataj, Jan (2010). *Československo v proměnách komunistického režimu* (Praha: Oeconomica).

Ripka, Vojtěch (2012). Životní jistoty jako nabídka normalizace. In.: Kalous, Jan – Kocian, Jiří eds., *Český a slovenský komunismus (1921-2011)* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 193–200.

Řezník, Miloš (2002). *Polsko* (Praha: Libri).

Řezník, Miloš (2010). *Dějiny Polska v datech* (Praha: Libri).

Říchová, Blanka (2006). *Přehled moderních politologických teorií* (Praha: Portál).

Samuel, Robert (2012). Conservative intellectuals and the Reagan-Gorbachev summits. *Cold War History*. Vol. 12, No. 1, p. 135-157.

Sartori, Giovanni (1993). *Teória demokracie* (Bratislava: Archa).

Sebestyen, Victor (2011). *1989: pád východního bloku* (Brno: Computer Press).

Schopflin, George (1990). The End of Communism in Eastern Europe. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*. Vol. 66, No. 1., p. 3-16.

Veber, Václav (2008). *Osudové únorové dny: 1948* (Praha: NLN).

Vodička, Karel – Cabada, Ladislav (2003). *Politický systém České republiky: historie a současnost* (Praha: Portál).

VONS.cz (2007). Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) (<http://www.vons.cz/uvod>, 17. 3. 2014).

World Affairs (1982). The Gdansk Agreement. *World Affairs*. Vol. 145, No. 1, p. 11-19.

Zaremba, Marcin (2005). Karol Wojtyła the pope: Complications for Comrades of the Polish United Workers' Party. *Cold War History*. Vol. 5, No. 3, p. 317-336.

Ženíšek, Marek (2006). *Přechody k demokracii v teorii a praxi* (Plzeň: Aleš Čeněk).

8 Resumé

The subject of my bachelor work is the fall of communism and the transition to democracy in Czechoslovakia and Poland and their following comparison. Before I analyze the process of the transition, in the first chapter I explain the key thesis of the non democratic regimes and their classification according to famous political scientists, for example J. J. Linz, C. J. Friedrich and Z. Brzezinski. After this classification I focus to present the main approaches of the transition to democracy. As the first I present the typology of the transitions by Samuel Huntington and on the second place I present the typology of the transitions by T. Karl and P. Schmitter. These two typologies help me to analyze the transitions to democracy in Czechoslovakia and Poland.

In the second chapter I describe the start of the communist regime in Czechoslovakia. I write about the historical periods of communistic Czechoslovakia and about the transformations of the non democratic regime in time. Then I describe the transition to democracy in Czechoslovakia and the final consolidation of democracy. In the third chapter I write about communistic Poland. I describe the beginning of the communism in Poland and four periods of the communist regime in Poland and its transitions. After that I write about the Polish transition to democracy and the final consolidation of democracy.

In the fifth chapter I make the comparison both of the transitions. I compare the character of the removal regime and how the ruling elite looks like. I compare the opposition and dissent against regime, the beginning of the democratic transition, what happened to the initiators of the democratic transition and the time of the final consolidation of democracy. In the conclusion I try to classify the transitions in Czechoslovakia and Poland according to the main approaches of Huntington's typology and typology of Karl and Schmitter.